

Akdeniz Çerçevesi İçinde Osmanlı Kıbrıs'ında Tahıl Üretimi*

Antonis Hadjikyriacou**

Özet

Osmanlı Kıbrıs'ında tahıl üretimine ve bu üretimin yerel ve imparatorluk boyutlarına önemli ölçüde ışık tutan son dönemdeki bazı önemli katkılara rağmen, mesele bölgesel ve daha geniş Akdeniz bağlamları çerçevesinde yeterince anlaşılmamıştır. Osmanlı Türkçesi, Yunanca ve diğer Avrupa dillerinde yazılan kaynakları sentezleyen bu makale, 16. yüzyıldan 19. yüzyılın başlarına kadar erken modern dönemde Osmanlı Kıbrıs'ında tahıl üretimi, tüketimi ve ticaretini inceliyor. Coğrafi Bilgi Sistemleri (GIS) analizi ve kartografik görselleştirme metotlarıyla ilk Osmanlı mali anketinden (mufassal defteri) elde edilen verileri kullanıyor ve sadece tahıl değil uluslararası ticaret amacıyla ihrac edilen diğer ürünlerinin yetiştirilme kalıpları ve eğilimlerini anlamak amacıyla bu verileri sonraki döneme ait niteliksel verilerle birleştiriyor. Makale, farklı tarihsel analiz ölçekleri arasında geçiş yaparak ve farklı örtüşen bağlamlara (yerel, Osmanlı, Levanten ve Akdeniz) dikkat ederek, Akdeniz çapında bir yaklaşım benimsemekte ve *longue durée* süreçlerin geniş çaplı yansımaları araştırmaktadır. Tahıl üretiminin yukarıdan aşağıya uygulanan bir politika meselesi olmaktan daha farklı boyutları da vardı: Çevresel, iklimsel veya adanın artık ürününün bir yerde toplanması için mücadele. Böyle bir analizle makale, Osmanlı Kıbrıs'ında tahıl üretiminin toplumsal, iktisadi ve çevresel yönlerini belirliyor.

Anahtar sözcükler: Osmanlı Kıbrıs'ı, tahıl, hububat, buğday, Akdeniz

Abstract

Grain Production in Ottoman Cyprus within a Mediterranean Context

Despite some recent important contributions that have shed considerable light on grain production in Ottoman Cyprus and its local and imperial dimensions, the question remains poorly understood in its regional and broader Mediterranean contexts. Synthesising sources in Ottoman Turkish, Greek, and other European languages, the article examines aspects of the production, consumption and trade of grain in Cyprus during the early modern period, from the sixteenth to the early nineteenth century. It employs data from the first Ottoman fiscal survey (*mufassal defteri*) for the purposes of Geographic Information Systems (GIS) analysis and cartographic visualisation, and combines them with subsequent period-qualitative data to understand patterns and trends in cultivation of not only grain, but also other cash crops that were exported for the purposes of international trade. Shifting between different scales of historical analysis and paying attention to the different overlapping contexts (local, Ottoman, Levantine, and Mediterranean), the article takes a Mediterranean-wide approach and enquires into the reflection of large-scale, *longue durée* processes. Not simply a question of top-down policy, grain production had a range of other dimensions: environmental, climatic, or the struggle for the concentration of the island's surplus. Through such an analysis, the article identifies the social, economic, and environmental aspects of grain production in Ottoman Cyprus.

Keywords: Ottoman Cyprus, grain, cereals, wheat, Mediterranean

* Bu makale, 6-9 Eylül 2011 tarihlerinde İtalya'da Salerno Üniversitesi'nde düzenlenen, "Akdeniz'in Yakınlaşması: Bir Denizin Tarihinde Ticaret, Sermaye ve Ticaret Yolları" başlıklı 3. Uluslararası Akdeniz Dünyaları Konferansı'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş versiyonudur. Düzenleyicilere, katılımcılara yorumları ve geri bildirimleri için teşekkür ederim. Bu makalenin önceki versiyonu: "Osmanlı Kıbrıs'ında Tahıl: Unutulmuş Bir Mal Üzerine Notlar [XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyıl Başlarına]", *Buğdayın Akdeniz'deki Yolculuğu: Konferans Bildirileri* içinde, der. Alp Yücel Kaya (İzmir: İzmir Akdeniz Akademisi, 2019): 54-79. Bu derginin iki anonim hakeminin yeniden yazım sürecindeki önerileri ve yorumları da çok değerli idi. Son olarak, emekleriyle makalenin dil düzeltilerini gerçekleştiren ve ona son halini veren Nesli Ruken Han'a teşekkür ederim. Tabii ki makalenin eksiklerinin tek sorumlusu benim.

** Panteion Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Tarih Bölümü

1780'lerde İstanbul'da yaşayan Patrik III. Gavriel'e yazılan özel bir mektupta, mektubu yazan kimliği belirsiz Kıbrıslı yazar, mektubunu, "size toprağımızın ürünü, iki küçük sandık tel şehriye ve makarna gönderiyorum" diyerek bitirir.¹ Yazarın bu tercihi, ilk bakışta bir hediye için oldukça tuhaf bir seçim olarak görülebilir. Halbuki bu gıda maddeleri, imparatorluk mutfağında yaygın olarak kullanılmaları ve seçkin Osmanlı mutfağıyla ilgili yemek kitaplarında boy göstermelerinden dolayı, dönemin lüks tüketim maddeleri arasında yer almaktaydılar.² Mükâtibin bu davranışı, aynı zamanda, Kıbrıs'ta işlenen ve değerli ihracat maddelerinden olan tahıl ürünlerinin kalitesinden duyulan gururu da göstermektedir.³ Bu davranışın istisnai bir rastlantı olmadığını da altını çizmek gerekir. Kıbrıslı piskoposların diğer patriklerle yazışmalarına bakılırsa, tel şehriye Kıbrıs'tan düzenli bir şekilde başka yerlere hediye olarak gönderilmekteydi.⁴

Tahıl üretimi, yakın zamana kadar, Osmanlı dönemi Kıbrıs tarihinin en az belgelenmiş yönlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktaydı. Şimdilerde ise, Osmanlı çalışmalarında (ve ötesinde) tahıla ve dolayısıyla üretimine, tedarikine ve ticaretine ilişkin tarihyazımında artan ilgiye rağmen,⁵ tahılın Kıbrıs ekonomisi ve Kıbrıs toplumdaki konumu hakkındaki bilgiler hâlâ düzensiz ve büyük

- 1 Nikodēmos [Mylōnas, Metropolitan of Kition], "Ανέκδοτα Ιστορικά Έγγραφα", *Kypriaka Chronika* 3 (1925): 203.
- 2 Necdet Sakaoğlu, "Sources for Our Ancient Culinary Culture", *The Illuminated Table, The Prosperous House: Food and Shelter in Ottoman Material Culture* içinde, der. Suraiya Faroqhi ve Christoph K. Neumann (Würzburg: Ergon Verlag, 2003), 48; Özge Samancı, "Culinary Consumption Patterns of the Ottoman Elite During the Second Half of the Nineteenth Century", *The Illuminated Table, The Prosperous House: Food and Shelter in Ottoman Material Culture* içinde, der. Suraiya Faroqhi ve Christoph K. Neumann (Würzburg: Ergon Verlag, 2003), 166.
- 3 Alexander Drummond, "Drummond", *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus* içinde, der. Claude Delaval Cobham (Cambridge: Cambridge University Press, 1908), 281.
- 4 Nikodēmos, "Ανέκδοτα Ιστορικά Έγγραφα.", 213; Theocharēs Stauridēs, der., *Patriarcheio Ierosolunōn kai Kypros: Epistoles, 1731-1884* (Lefkoşa: Kentro Meletōn Ieras Monēs Kykkou, 2007), 117-188, 444-447 [belge 114-115], 473-477 [belge 141-142], 519-520 [belge 176], 523-524 [belge 180], 534 [belge 189], 539-540 [belge 194], 557-558 [belge 210], 284-285 [belge 227].
- 5 Rhoads Murphey, "Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East", *Studies on Ottoman Societies and Culture, 16th-18th Centuries* içinde, der. Rhoads Murphey (Aldershot: Ashgate Varorium, 2007), 217-263; Suraiya Faroqhi, "Exporting Grain from the Anatolian South-West: The Power and Wealth of Tekelioğlu Mehmet Ağa and his Magnate Household", *Provincial Elites in the Ottoman Empire: Halcyon Days in Crete V. A Symposium Held in Rethymno 10-12 January 2003* içinde, der. Antonis Anastasopoulos (Rethymno: Crete University Press, 2005), 295-319; Seven M. Ağır, "From Welfare to Wealth: Ottoman and Castilian Grain Trade Policies in a Time of Change" (Doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 2008), 119, dipnot 386; Kahraman Şakul, "An Ottoman Global Moment: War of Second Coalition in the Levant" (Doktora tezi, Georgetown Üniversitesi, 2009), 229-296; Lynne Marie Thornton Şaşmaz, "Provisioning Istanbul: Bread Production, Power, and Political Ideology in the Ottoman Empire, 1789-1809" (Doktora Tezi, Indiana Üniversitesi, 2000); Lynne M. Şaşmaz, "Policing Bread Price and Production in Ottoman Istanbul, 1793-1807", *Turkish Studies Association Bulletin* 24 (2000): 21-40; Linda Schilcher, "The Grain Economy of Late Ottoman Syria and the Issue of Large-Scale Commercialization", *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East* içinde, der. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Albany: State University of New York Press, 1991), 173-186; Tevfik Güran, "The State Role in the Grain Supply of Istanbul: The Grain Administration, 1793-1839", *International Journal of Turkish Studies* 3 (1984-85): 27-41; Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları. Zahire Ticareti (1740-1840)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001).

ölçüde köhne varsayımlara dayandırılmış halde karşımıza çıkmakta.⁶ Kıbrıs tahılının Osmanlı tarihi çalışmaları içinde kendisine yeterince yer bulamamasına karşın, günümüzde mayıs ile ekim ayları arasında Kıbrıs'a gelen bir ziyaretçi, özellikle de merkezdeki Mesarya (Yunanca Mesaoria, sözlük anlamıyla; dağlar arası) ovasında engin sarı bir buğday ve arpa deniziyle karşılaşır. Adanın doğu ile batı kıyıları arasında uzanan ovanın konumu, adanın iki sıradağının tam ortasında yer almış olması hasebiyle, aldığı ismin hakkını vermektedir. Günümüzdeki bu manzara iki yüzyıl öncesinin kırsal arazi kullanım biçimlerini tam anlamıyla yansıtmaya bile, Osmanlı Kıbrıs'ında tahıl üretimi ve ticaretinin doğası hakkındaki tarihsel merak eksikliği çarpıcıdır. Şüphesiz ki Venedik ya da İngiliz dönemi Kıbrıs tarihi uzmanları, bu ürünlerin kendi çalıştıkları dönemlerdeki önemi ortada olduğundan, Osmanlı Kıbrıs'ının araştırılmasında hububatın nasıl da göz ardı edildiğini gördüklerinde şaşıracaklardır.

Tarihsel çalışmalar içerisinde tahılın bu derece geri planda kalmasının başlıca nedeni, adanın ekonomik ve toplumsal tarihi üzerine çalışan tarihçilerin nicel veri arayışlarında ağırlıklı olarak elçilik kayıtlarına yönelmiş olmalarıdır. Halbuki, Osmanlı İmparatorluğu'nda tahıl ihracatının sık sık yasaklanması sebebiyle ne elçilik raporları ne de gümrük verileri bu konuda yeterince veri sağlamamaktadır. Resmî Osmanlı belge ve kaynaklarının da günümüz tarihçilerine belirli zorluklar yaşatması neticesinde, Osmanlı döneminde Kıbrıs'ta tahıl üretiminin nicelleştirilmesine müsaade edebilecek nitelikte verilere henüz erişilebildiği söylenemez. Bahsi geçen bu sorunların etkisiyle, tahılın araştırılması çok fazla ilgi çekmemiş, dolayısıyla da buğday ve arpanın izi sürülemez mallar olduğu izlenimi ortaya çıkmıştır.

Geçtiğimiz son on yıllar içinde yetişen yeni nesil tarihçilerin çalışmaları ve Osmanlı tarihi çalışmalarında yararlanılabilecek kaynaklardaki artış sayesinde, Osmanlı Kıbrıs'ında tahılın konumu geçmişe nazaran çok daha iyi anlaşılabilir bir durumdadır. Şimdiye kadar, kadı sicilleri kullanılarak yapılmış ve oldukça önemli bilgiler ihtiva eden birçok çalışma mevcuttur.⁷ Şimdilerde ise araştırmacıların faydalanabileceği çok mühim bir birincil kaynak daha bulunmakta: 1572'de hazırlanan Kıbrıs Mufassal Defteri. Tıpkıbasımı yayımlanan bu

6 Örneğin bkz. Thoukydides P. Ioannou, *Emporikes Sheseis Kyprou-Gallias Kata to 18o Aïona: Didaktirikē Diatrivē* (Lefkoşa: Politistikos Ypēsesies Ypourgeiou Paideias kai Politismou, 2002), 268-270; Theodore Papadopoulos, *Social and Historical Data on Population (1571-1881)* (Lefkoşa: Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, 1965), 187-214. Kıbrıs'ta tahıl üretimi üzerine diğer bazı genel kaynaklar için bkz. William Bevan, *Notes on Agriculture in Cyprus and its Products* (1919); A. Payiatis ve S. Papachristodoulou, *Economics of Wheat and Barley Production in Cyprus* (Lefkoşa: Tarım Araştırmaları Enstitüsü, 1973), 28-35; Demetrios Christodoulou, *The Evolution of the Rural Land Use Pattern in Cyprus* (Bude: Geographical Publications, 1959), 123-130. Osmanlı dönemi üzerine güncel bazı istisnalar için bkz. Ronald C. Jennings, *Village Life in Cyprus at the Time of the Ottoman Conquest* içinde, der. M. Akif Erdoğan ve Ali Efdal Özkul (İstanbul: İsis, 2009), 21-44; Michael Given, "Agriculture, Settlement and Landscape in Ottoman Cyprus", *Levant* 32 (2000): 209-230.

7 Ali Efdal Özkul, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs Adasında Yapılan Ziraat ve Hayvancılık", *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri* içinde, der. Rahmi Deniz Özbay, Fahri Solak, Yaşar Bülbül ve Gülfeğin Çelik (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2010), 283-296; Ali Efdal Özkul, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Ekmekçi Esnâfı (Habbâz) ve Faaliyetleri", *Belleten* 82, no. 295 (2018): 863-898; Mehmet Demiryürek, *Kıbrıs Esnaf Teşkilatı: Şeyh-i Seb'a, Esnaf Grupları ve İhtisab Rûsûmu (1750-1850)* (Lefkoşa: KTEZO Yayınları, 2011), 155-180; Mehmet Demiryürek, "The Commercial Relations Between Venice and Cyprus After the Ottoman Conquest (1600-1800)", *Levant* 10, no. 20 (2010): 243; Güven Dinç, "İstanbul'un Zahir İlaşesinde Kıbrıs Adası'nın Rolü (1769-1839)", *Berna Türkdoğan Uysal Armağan Kitabı* içinde, der. Şenol Kantarcı ve Fatma Şimşek (Ankara: Sonçağ, 2014), 207-243.

kaynak, Osmanlı Kıbrıs'ına dair en kapsamlı ve önemli sayısal verileri içeren kaynaklardan biridir.⁸ Daha doğrusu, elimizdeki kaynaklar arasında 1572 Kıbrıs Mufassal Defteri'ne benzer nitelikteki tek kaynak, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda yanlışlıkla Temettüat Defteri olarak kataloglanmış olan, 1833 tarihli "Defter-i Emlak ve Arazi-i Cezire-i Kıbrıs"dır.⁹

Bu yeni kaynakların günümüz tarihçilerine çok zengin sayısal ve daha önemlisi nitel veriler sağladıkları inkâr edilemez, fakat tahılın yeri ve öneminin doğru şekilde değerlendirilebilmesi için tek gereksinim yeterli belgelendirme değildir. Tarihsel bağlamı içerisinde tahılın önemini değerlendirebilmek için daha kapsamlı bir mekânsal ve kavramsal çerçeve kullanmak gerekir. Adanın (ya da benzeri bir araştırmanın odağında olan bir başka mekânın) ekonomik yapısını etkileyen faktörleri bütünlüklü ve anlamlı bir şekilde değerlendirebilmek ancak böyle bir yaklaşımla mümkündür.

Bu makale, Kıbrıs'taki tahılların bereketli doğasını dikkate alarak, tahıl üretiminin belli başlı kalıplarını tanımlayabilmek amacıyla mevcut ve yeni kaynakların alternatif bir kullanımını önermektedir. Bu doğrultuda, Kıbrıs'ın Akdeniz genelindeki tahıl üreticiliği ve ticaretindeki eğilimler arasındaki konumunu Braudel'in Akdeniz üçlüsü (buğday, zeytin, üzüm) kavramını irdeleyerek belirlemeye çalışacak, aynı zamanda bu şemanın güncel tarihyazımı tarafından ileri sürülen olası tashihlerini ve yeniden düzenlemelerini değerlendireceğim. Ortaya çıkan resim tahıl arazilerinin 17. yüzyıla gelindiğinde pamuk üreticiliği için ayrılmış olduğunu gösterse de Kıbrıs tahılı, kaçakçılığın yanı sıra Osmanlı'nın tedarik politikaları ve Osmanlı donanması ile ordusu için peksimet üretimi neticesinde, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemli bir mahsul olarak yeniden sahneye çıkmıştır. Bununla birlikte, yerel güç sahipleri, tüccarlar ve girişimcilerin spekülâtif manipülasyonlarının tahıl pazarı ve dolayısıyla ada nüfusunun geçimliği üzerinde kayda değer bir etkisi olmuştur.

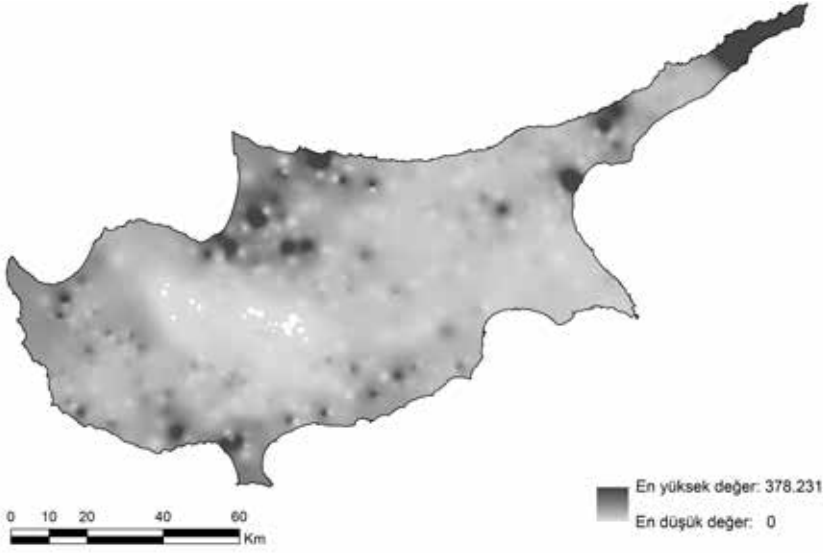
Tahıl: "Akdeniz Üçlüsü"nü Unutulmuş Parçası

Sıkça atıfta bulunulan bir cümlesinde, Fernand Braudel şöyle der: "Her yerde, iklimin ve tarihin kızı olan, aynı üçlü bulunmaktadır: Buğday, zeytin, üzüm; yani aynı tarımsal uygarlık, insanların fizik ortama karşı aynı zaferleri."¹⁰ Bu şema ne kadar ilgi çekici olsa da, Akdeniz'in farklı yerlerindeki değişken tarımsal üretim kalıplarının daha incelikli bir şekilde kavranması gerekir. Örneğin, havzaya hâkim, neredeyse Braudel'in Akdeniz üçlüsü kadar önemli bazı mahsuller Akdeniz'in hem doğusundan hem de batısından ithal edilebiliyordu. Öte yandan, Kolomb takasının parçası olan baklagiller önemli protein kaynakları haline gelip etin yerini alırken, pamuk, dut ve şeker kamışı gibi doğuya

8 Halil İnalçık, Mehmet Yıldırım ve Songül Kadioğlu, yay. haz. *Kıbrıs Tahrir Defterleri: Mufassal, İcmal ve Derdest. Tıpkıbasım* (Ankara: T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Arşiv Dairesi Başkanlığı, 2013), 36-390. Defterin ilk kapsamlı değerlendirmesi ve istatistiksel analizi Vera Kostantini tarafından yapılmıştır. Vera Costantini, *Il Sultano e l'Isola Contesa. Cipro tra Eredità Veneziana e Potere Ottomano* (Turin: UTET, 2009).

9 Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], ML.VRD.TMT.d 16151-5. Bu defter, içeriğinde vergi bilgileri bulundurmadığı ve Temettüat Defterlerinden daha erken bir dönemde hazırlandığı için Temettüat Defteri değil, büyük olasılıkla Temettüat Defterlerinin geliştirilmesine önyak olan pilot bir projedir. Marc Aymes, "À l'Échelle de Chypre: 'Européens Indigènes' et Réformes Ottomanes au XIXe Siècle", *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée* 107-110 (2005): 297-322.

10 Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 1. cilt, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Eren, 1989), 151.

Şekil 1. Kıbrıs Jeolojik Araştırmalar Bölümü'nün sağladığı konum verilerine (Geodata) göre düzenlenmiş zorunlu üzüm vergisinin mekânsal dağılımı. Kaynak: *Kıbrıs Tahrir Defterleri: Mufassal, İcmal ve Derdest, Tıpkıbasım* (Ankara: T.C. Çevre ve Şehirlik Bakanlığı, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Arşiv Dairesi Başkanlığı, 2013), 36-390.

mahsus mahsuller de havza boyunca yaygınlaşmaktaydı.¹¹ Buradan hareketle, Braudel'in "aynı üçlü" varsayımının bu mahsullerin Akdeniz coğrafyasındaki mevcudiyetlerinin tabi olduğu dalgalanmaları yadsıdığı söylenebilir. Braudel, her ne kadar kendi çalışmasının diğer kısımlarında bu ifadeleri sınırlandırmakta bir tereddüt göstermese de cesur ve abartılı ifadeler kullanmayı severdi. Peki, böylesi dönemsal ve mekânsal sınırlamalar yapmayı zorunlu kılan nedir?

Akdeniz'in tarihsel bir mekân (ister bileşik bir bütün ister parçalı bir bölge ya da mikro-ekolojiler mozaği olan bir mekân) olarak araştırılmasına yönelik son zamanlarda yeniden canlanan ilgi, havzanın belirli yerlerinde yaşanan uzun dönemli değişimleri anlamak amacıyla formüleleştirilen yeni soruların ve farklı açıklama şemalarının sınanması için önemli bir ilham kaynağına dönüştü. Braudel'in muazzam çalışması, Akdeniz genelindeki tarihsel süreçlerin araştırılmasında klasik başlangıç noktası olarak kalsa da bölge tarihinin kavramsallaştırılmasına olanak sağlayan yol ve yöntemleri zenginleştirmeye çalışan güncel katkılar gün geçtikçe çoğalmaktadır. Yeni sayılabilecek bu literatürün odaklandığı ekoloji, çevresel ve iklimsel koşullar, küresel ticaret, finans, nüfus hareketleri, fikirlerin dolaşımı, entelektüel alışveriş veyahut da kültürel karşılaşmalar karmaşık süreçlere dair değerli idrak yolları açabilen ve uzmanlaşmış incelemeleri daha genel çerçeveler içine yerleştirmeye imkân sağlayan geniş kapsamlı ve derinlikli bir eleştirel çalışmalar külliyatı haline gelmiştir.¹²

11 Faruk Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550-1870: A Geohistorical Approach* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2008), çeşitli yerlerde.

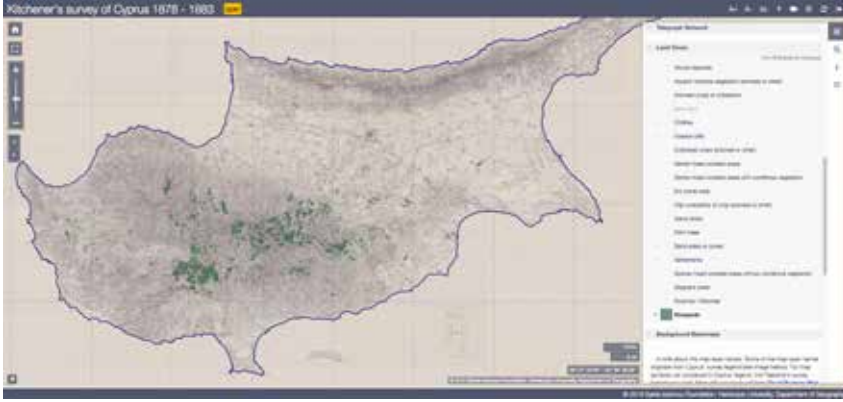
12 Örneğin bkz. Peregrine Horden ve Nicholas Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History* (Oxford: Blackwell Publishers, 2000); David Abulafia, *The Great Sea: A Human History of the Mediterranean* (Oxford: Oxford University Press, 2011); David Abulafia, der., *The Mediterranean in History* (Londra: Thames and Hudson, 2003); Nicholas Purcell, "The Boundless Sea of Unlikeness? On Defining the Mediterranean", *Mediterranean Histor-*

Buna ek olarak, Osmanlı çalışmaları tarihyazımında son otuz yılda yaşanan sıçramalar, Akdeniz çalışmalarında karşımıza çıkan bu değişimlerin de kurucu bir unsuru ve yansıması olmuştur. Osmanlı dönemi tarihyazımının Akdeniz çalışmalarının kıyısında köşesinde kaldığı ve Akdeniz tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini yalnızca bir avuç tarihçinin araştırdığı günler artık geride kaldı.¹³ Akdeniz tarihi içerisinde Osmanlı çalışmalarının yaygınlaşmasının yegâne sonuçları Osmanlı tarihçilerinin Akdeniz genelindeki yaklaşımları kendi uzmanlıkları ve bilgileri aracılığıyla kullanmaları ve bu yaklaşımlara katkıda bulunma hususunda etkin roller oynamaları ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda, daha önceden geçilemez varsayılan disiplinler ve alanlar arası sınırları aşarak, kendilerini bütünüyle Akdeniz uzmanları olarak kabul ettirmeleri olmuştur.¹⁴

Osmanlı Kıbrıs'ında tahıl üreticiliğinin ve ticaretinin önemi hakkındaki araştırmamıza bu yeni bilgiler bağlamında başlayabiliriz. Braudel'in Akdeniz üçlüsü tasarımına sonradan yapılan ekleri ve bu şemanın yeniden düzenlemelerini de göz önünde bulundurarak, Akdeniz mahsullerini ve bu mahsullerin bölge ekonomileri ile bölge toplumları üzerindeki etkisine dair Braudel'in vardığı sonuçları nasıl değerlendirebilir yahut bu çıkarımları nasıl sınırlandırabiliriz? Braudel'in buğday, üzüm ve zeytin üçlüsü Kıbrıs'ta da bulunmaktaydı ve adanın ekonomik hayatında önemli bir konuma sahipti. Osmanlı döneminde ise, tahıllara ek olarak, pamuk ve ipeğin diğer mahsullere ve üretim faaliyetlerine kıyasla daha çok tercih edilerek adaya hâkim olduğunu görmekteyiz. Buna karşın, eğer ki ihracatı bir mahsulün öneminin ve kalitesinin göstergesi olarak alırsak, Braudel'in Akdeniz üçlüsü içerisinde yer alan zeytin Kıbrıs'ta oynaması

ical Review 18 (2003): 9-29; Tabak, *The Waning of the Mediterranean*; Adnan A. Husain ve K. E. Fleming, der., *A Faithful Sea: The Religious Cultures of the Mediterranean, 1200-1700* (Oxford: Oneworld Publications, 2007); Gabriel Piterberg, Teofilo F. Ruiz ve Geoffrey Symcox, der., *Braudel Revisited: The Mediterranean World, 1600-1800* (Toronto: University of Toronto Press, 2010).

- 13 Ömer Lütfi Barkan, "Philippe II. Devrinde Akdeniz ve Akdeniz Memleketleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 12 (1951): 192-194; Halil İnalcık, "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings", *Review* 1 (1978): 69-99; Andrew C. Hess, *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier* (Chicago-Londra: Chicago University Press, 1978).
- 14 Molly Greene, "Review: Ottoman History and the Mediterranean", *Turkish Studies Association Bulletin* 24 (2000): 75-86; Molly Greene, "Beyond the Northern Invasion: The Mediterranean in the Seventeenth Century", *Past and Present* 174 (2002): 42-71; Molly Greene, *Catholic Pirates and Greek Merchants: A Maritime History of the Mediterranean* (Princeton: Princeton University Press, 2010); Palmira Brummet, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery* (Albany: State University of New York Press, 1994); Palmira Brummet, "Visions of the Mediterranean: A Classification", *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 37 (2007): 9-55; Colin Heywood, "Fernand Braudel and the Ottomans: The Emergence of an Involvement (1928-1950)", *Mediterranean Historical Review* 23 (2008): 165-184; Biray Kolluoğlu ve Meltem Toksöz, der., *Cities of the Mediterranean: From the Ottomans to the Present Day* (Londra-New York: I.B. Tauris, 2010); Malte Fuhrmann ve Vangelis Kechriotis, "The Late Ottoman Port-cities and Their Inhabitants: Subjectivity, Urbanity, and Conflicting Orders. In Memory of Faruk Tabak (1953-2008)", *Mediterranean Historical Review* 24 (2009): 71-78; "Port-cities of the Eastern Mediterranean 1800-1914" Özel sayı, *Review* 16 (1993); Nelly Hanna, der., *Money, Land and Trade: An Economic History of the Muslim Mediterranean* (Londra-New York: I.B. Tauris, 2002); Kate Fleet, der., *The Ottomans and the Sea. Special Issue of Oriente Moderno* 20 (2001); Evangelia Balta, "Ege'nin Ada Dünyası (15-19. Yüzyıllar)", *Akdeniz Dünyası. Düşünce, Tarih, Görünüm* içinde, der. Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Eyüp Özveren, Süha Ünsal (İstanbul: İletişim, 2006): 89-98; Christina Agriantōnē, "Μεσογειακά Αρχαϊκά Προϊόντα: Η Ελιά, η Μουριά και το Αμπέλι την Ωρα της Βιομηχανίας", *Ta Istorika* 5 (1988): 68-84.

Şekil 2. Kıbrıs'ın 1881 tarihli Kitchener haritasına göre üzüm bağlarının kapladığı alanlar. Haritanın dijitalleştirilmiş haline ilgili URL'den ulaşılabilir:

<https://geoprojects.hua.gr/kitchener/>

beklenen rolü oynamıyordu.¹⁵ Zeytin, her ne kadar yerli nüfusun hem maişetinde önemli mallardan hem de diyetindeki temel gıda maddelerinden biri olarak karşımıza çıksa da, köylülerin hayatı, diğer birçok Akdeniz mekânından farklı olarak, hiçbir zaman zeytin etrafında dönmüyordu. Şarap ise ihraç ürünleri arasında önemli bir yere sahipti ve kimi dönemlerde en çok gelir getiren ürün olarak hâkim bir konuma bile sahip olabiliyordu.¹⁶ Üzüm ürünlerinin dönemsel önemine karşın, pamuk ve ipek ihtilaflarda, vurgunculuk faaliyetlerinde, ticaret ağlarında ve miras kayıtlarında kendine her daim yer bulabilmekteydi. Bağcılığın adanın şarap üreten tepelik ve dağlık bölgelerinde yoğunlaştığı gerçeği göz önünde bulundurulursa, üzümün ada ekonomisi ve toplumu üzerindeki sınırlı etkisi daha fazla anlam kazanır. Elimizdeki ender nicel veri kaynaklarından olan 1572 tarihli Kıbrıs Mufassal Defteri'ni incelediğimizde bu durumu açıkça görmekteyiz. Üzüm üretiminin dağılımının coğrafi bilgi sistemleri (GIS) kullanılarak yapılan mekânsal analizi bu hipotezi doğrulamaktadır. 1881 yılında tamamlanan Kitchener haritasının trigonometrik tahririnin dijitalleştirilmiş sonuçlarında bağların kapladığı alanları incelediğimizde de bu durumun geçerliliğini koruduğu görülür (Şekil 1 ve 2).

Üzüm ve zeytin, Kıbrıs'ta sahip oldukları konumlarına karşın, Akdeniz havzasının bir diğer önemli adasal mekânı olan Girit'te geçim için daha önemli olan mahsullere, yani hububata, tercih edilir durumdaydılar. Esasında bu seçim, Girit'in geçimlik ihtiyaçlarının tedarikinden ödün verildiği anlamına gelmekteydi. Osmanlı'nın Girit'i fethinin hemen sonrasında buğday üretiminin artış gösterdiği kısa bir süreç dışında, diğer dönemlerde tahıl üretilemeyen tarlaları Venedikliler zamanında bağlar, Osmanlı döneminde ise zeytin ağaçları kaplıyor, bu da erzak ihtiyacının karşılanması için yetkilileri tahıl ithal etmeye

15 Jennings, *Village Life in Cyprus at the Time of the Ottoman Conquest*, 64.

16 Erica Ianaro, "Notes on Venetian Commerce on Cyprus in the 18th Century", *Ottoman Cyprus. A Collection of Studies on History and Culture Near and Middle East Monographs Series* içinde, der. Michalis N. Michael, Mattihias Kappler ve Eftihios Gavriel, 4. cilt (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009): 192-194; Ioannou, *Emporikes Sheseis Kyprou-Gallias Kata to 18o Aïona*, 270; Drummond, "Drummond", 281; A. Panaretos, "Το Αμπελοφύτεμα στην Πλάφον", *Kypriaka Chronika* 1 (1923): 139-142.

zorluyordu.¹⁷ Bu mahsullerin ön planda olduğu bir diğer Akdeniz mekânı da Filistin'di. Söz konusu Nablus Dağı olunca, tarımsal üretim fazlasına hâkim olan ürünler 18. yüzyılda pamuk, 19. yüzyılda ise zeytinyağı olarak karşımıza çıkar. Özellikle zeytinyağı, "tam anlamıyla sıvı sermayeydi ve çoğu zaman para yerine geçirdi". Bölgede bağlar da mevcutken, buğday ya yerelden ya da Suriye'nin tahıl zengini bölgelerinden temin edilebilmekteydi.¹⁸

Kıbrıs'taki zeytinyağı üretimi ise gerek nicelik gerekse nitelik bakımından ne doğudaki ne de batıdaki komşularının seviyelerine ulaşacak büyüklükte olmadığından, hiçbir zaman Filistin'de ve Girit'te olduğu gibi merkezi bir konuma sahip olamadı. İngiliz sömürge hükümetinin tarım yöneticisi William Bevan'a göre, Kıbrıs'ta mahsulün üretim ve toplama yöntemleri sorunluydu, bu da zeytinyağı üretiminin verimliliği ile kalitesini etkiliyordu. Bilhassa 20. yüzyılın başındaki üretim, yerel talebi karşılamak için dahi yetersizdi.¹⁹ Bu durum, zeytinyağının Kıbrıs'ın ihracat malları listesinde kendisine nadiren yer bulabildiği ve sabun üretiminin de, Girit ya da Filistin'dekinin aksine, Kıbrıs ekonomisinin hiçbir zaman karakteristik bir özelliği olmadığı göz önüne alındığında şaşırtıcı değildir.

Kıbrıs'ın komşularıyla yapılan bu karşılaştırmalardan ortaya çıkan model, Braudel'in Akdeniz üçlüsü söz konusu olduğunda (buğday, zeytin, üzüm) bu toprakların her birinin üç mahsulden ikisine odaklandığını, üçüncüsününse, önemsiz diyemsek dahi, görece daha az önemli bir yer tuttuğunu gösterir. Kıbrıs'ta üretim buğday, üzüm ve zeytin üçlüsünden daha çok ilk ikisine dayanırken, Braudel'in Akdeniz üçlüsünde yer almayan pamuk ve ipek de tarımsal üretimin merkezinde bulunmaktaydı. Girit, tahıl üretimine ağırlık vermek yerine, zeytinyağı ve şaraba dayalı dış ticaretin finansal faydalarından yana bir tercihte bulunmuş; Filistin ise, bölgede bağıcılığın bulunmasına ve pamuğun başlıca ürünlerden biri olmasına rağmen, zeytin ve buğdayın çok önemli ürünler olduğu bir mekândı.

Daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı dönemi Kıbrıs tarihi çalışmalarında tahıllar sistemik olarak göz ardı edilmiş ve görmezden gelinmiştir. Bir istisna olarak, tahıl üretimine ve onun ada ekonomisindeki önemine dikkat çeken az sayıdaki araştırmacıdan birisi de Ronald Jennings'tir.²⁰ Benzer dönemlere odaklanan ekonomi tarihi alanındaki çalışmalar, öncelikli olarak elçilik kaynaklarına dayalı olup, genelde ticaret istatistiklerini kullanmaktadır. Osmanlı'da tahıl ticaretinin, özellikle de 18. yüzyılda, ekseriyetle yasaklanmış olması,

17 Molly Greene, *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean* (Princeton: Princeton University Press, 2000), 114-140; Yiolanda Triantafyllidou-Baladié, *To Emporio kai ē Oikonomia tēs Krētēs apo tis Arches tēs Othōmanikēs Kyriarchias eōs to Telos tou 18ou Aïōna (1669-1795)* (Irakleion: Dēmos Ērakleiou, 1988), 133-205. Triantafyllidou-Baladié, Greene tarafından Osmanlı döneminde ön plana çıkan daha "geri kalmış" zeytinin aksine, Venediklilerin daha "sofistike" ve işlemesi daha zor bir mahsul olan üzümün üretimini teşvik ettiği bir işbölümüne sahip olduklarını ima ettiği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Greene, zeytin üretiminin 16. yüzyıl sonlarından başlayarak gelişmekte olduğunu, öte yandan şarap ve kuru üzüm üretiminin Osmanlı dönemi boyunca da önemli bir yer tutmaya devam ettiğini vurgular. Bkz. Greene, *A Shared World*, 118-119.

18 Beshara Doumani, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900* (Berkeley-Los Angeles-Londra: University of California Press, 1995), 27-33, 95-181.

19 Bevan, *Notes on Agriculture in Cyprus*, 71-74.

20 Jennings, *Village Life in Cyprus at the Time of the Ottoman Conquest*, 21-44; Given, "Agriculture, Settlement, and Landscape in Ottoman Cyprus", 209-230; Bevan, *Notes on Agriculture*, 28-35; Christodoulou, *Evolution of the Rural Land Use*, 123-130; bkz. Papadopoulos, *Social and Historical Data*, 187-214 içindeki bazı veriler.

günümüz tarihçilerinin yıllık tahıl üretimi ya da tahıl ihracatındaki dalgalanmalar ve eğilimler hakkında fikir yürütebilecekleri nicel verilere ulaşmalarını imkânsızlaştırmış, bu da akademik çalışmalar içerisinde tahılların görünmez kılınmasına neden olmuştur. Bu mütevazı ürünün Osmanlı dönemi Kıbrıs tarih yazımının kıyasına köşesine itilmiş olmasının sebebi de bu eğilimdir. Tahıl yerine şeker, pamuk, ipek, şarap gibi daha yüksek profilli ürünler tüm ilgiyi üzerlerine toplamış olsalar da insan nüfusunu besleyen temel gıda maddesinin tahıl olduğu gerçeği bakidir. Yerel ve bölgesel diyetle ekmeğin yeri düşüldüğünde, en çok talep edilen ürün olmasa dahi, talep sıralamasında tahıl kendine hep üst sıralarda yer bulmaktaydı. Hal böyle olunca, “Korsanların lüks mal taşıyan gemilerden daha çok hububat sevkiyatlarını hedef alması” şaşırtıcı değildir.²¹ Nicel verilerin süregelen eksikliğine rağmen, bu temel gıda maddelerinin sadece geçimlik için değil ticaret için de öneminin anlaşılabilmesinin çeşitli yolları mevcuttur.

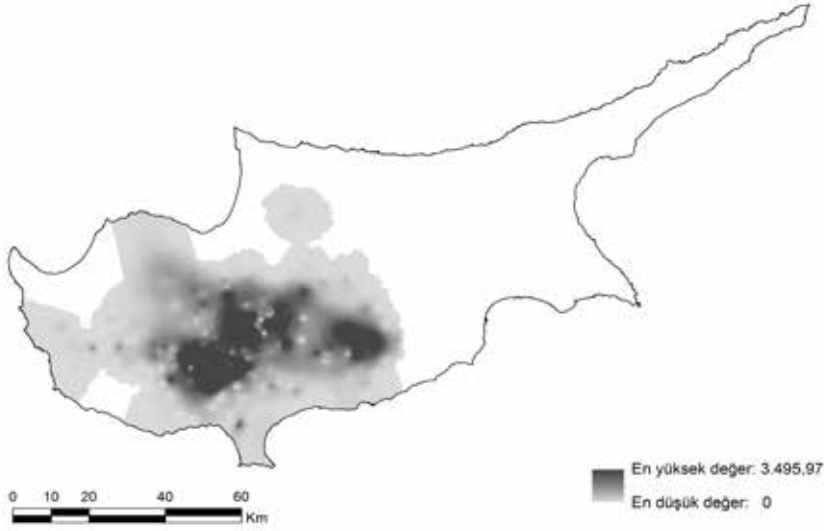
Kıbrıs’taki tahıl üretiminin ve konumunun araştırılmasında başlangıç noktalarından biri seyyahların anlatıları ve bu anlatılarda tarımsal ve çevresel görünümü nasıl betimledikleridir. Böylesi vakalar o derece boldur ki tahıl üretiminden, bu üretimin ne kadar da bereketli olduğundan ya da üretilen mahsulün ve de ekmeğin kalitesinden bahsetmeyen bir seyyah çok nadir bulunur.²² Bununla beraber, böylesi betimlemeler herhangi bir seyyah tarafından ziyaret edilen bir bölgede üretilen başlıca mahsullerin listesinden daha fazla bir şey sunmaz ve bu listelerde tahıl genelde alt sıralarda yer alır. Bu nedenle, böyle kaynaklardan elde edilen bilgiler, manzaraların detaylı betimlemelerinden süzülme ya da ekonomi ile ticaret hakkındaki oldukça genel yorumlarda parçalı olarak bulunmak durumundadır. Bu anlamda, “Kıbrıs’ta, yerlilerinin ihtiyacının ötesinde tahıl üretilmektedir ve böylece her yıl birkaç kargo tahıl ihraç etme imkânı bulunmakta [...] bu ürün Avrupa’ya yollanmaktadır. Biz İtalya’da bu ürün hakkında daha iyi bilgilendirilmiş olsaydık iyi olurdu.”²³ şeklinde bağlantı kuran Mariti, tipik bir örnektir. Benzer bir biçimde, Turner, “kendini nüfusuna arz ettikten sonra, [Kıbrıs] altmış ya da yetmiş gemi doldurmaya yetecek kadar buğday temin edebilir,”²⁴ diyerek gözlemlerini belirtir. Her ne kadar izlenimle-

21 Brummett, *Ottoman Seapower*, 125-126, 135. Osmanlı kadırgalarının Kıbrıs yakınlarında tedarik gemilerini tehdit eden korsanlara karşı gönderildiği bir vakayı BOA, C.BH. 7987, Şa’bân 1171/Nisan-Mayıs 1758 içinde görebilirsiniz.

22 Henry A. S. Dearborn, *A Memoir of the Commerce and Navigation of the Black Sea, and the Trade and Maritime Geography of Turkey and Egypt*, 2. cilt (Boston: Wells and Lilly, 1819), 319; J. Lewis Farley, *Egypt, Cyprus, and Asiatic Turkey* (Londra: Trübner and Co, 1878), 157-158; Giovanni Mariti, *Travels in the Island of Cyprus. With Contemporary Accounts of the Sieges of Nicosia and Famagusta* içinde, der. ve çev. Claude Delaval Cobham, 2. baskı (Cambridge: Cambridge University Press, 1909), 36, 38, 50, 61, 80, 86-87, 120-121. Ayrıca bkz. Claude Delaval Cobham, der., *Excerpta Cyprica: Materials for a History of Cyprus* içinde, Tommaso Porcacchi, “Porchacchi”, 166; Fynes Moryson, “Moryson”, 185; Ioannes Cotovicus, “Cotovicus”, 199; Cornelis Van Buyn, “Van Buyn”, 242-243; John Heyman, “Heyman”, 247; Constantius, “Constantius”, 315; J. Sibthorp, “Sibthorp”, 326, 329, 332; Michael De Vezin, “De Vezin”, 371-373; Edward D. Clarke, “Clarke”, 380; Ali Bey, “Ali Bey”, 396; John M. Kinnier, “Kinnier”, 414, 417; Henry Light, “Light”, 421; William Turner, “Turner”, 425-426, 430, 436, 438, 445; Charles Colville Frankland, “Frankland”, 457. Diğer bir gözlemci, Kıbrıs tahılını Suriye’de üretilenin yanı sıra üçüncü derece olarak değerlendirmişti. Bu değerlendirmeye göre, en iyisi Tuna ve Kırım tahılıydı; onları Makedonya, Tesalya ve Mora tahılı takip ederken, Mısır tahılı dördüncü sınıfta. Guillaume Antoine Olivier, *Travels in the Ottoman Empire, Egypt, and Persia* (Londra: T. N. Longman & O. Rees, 1801), 234-235.

23 Mariti, *Travels in the Island of Cyprus*, 119, 121.

24 Turner, “Turner”, 431.

Şekil 3. Buğday üretiminin mekânsal dağılımı Kaynak: *Kıbrıs Tahrir Defterleri*, 36-390.

re dayalı ve kesin bir sayısallaştırmaya imkân vermiyor olsa da, seyyahların bu anlatıları hububatın adanın fiziki görünümünde ve gözlem yoluyla tespit edilebilen ihracatında önemli bir yer tuttuğunu göstermek adına faydalıdır.

Venedik'in Tahıl Ambarından Bölgesel Tedarikçiliğe

Ada tarihinin daha erken dönemlerinin incelenmesi Osmanlı Kıbrıs'ını daha iyi anlamamıza olanak sağlar. Antik çağlarda Kıbrıs, havza içerisinde yalnızca bölgenin bakır madeni olarak değil, tahıl ambarı olarak da tanınmaktaydı.²⁵ Osmanlı idaresinin hemen öncesindeki Venedikliler döneminde buğday ve arpa Kıbrıs'ta hâkim ürünler konumunda olmasalar bile, başlıca mahsuller arasında yer almaktaydılar. Venedik'in tahıl ihtiyacının ekseriyetle dışarıdan tedarik ediliyor oluşu, Venedik'teki karar vericilerin bu hususta mütemadiyen endişe duydukları anlamına gelmekteydi. Tahıl zengini Kıbrıs önde gelen bir tedarikçi idi ve bu husus Venedikli otoritelerin tarım politikalarının belirlenmesinde de önemli bir rol oynamaktaydı. İçinde buldukları durumda, pamuk gibi ticari malların yaygınlaşmasının buğday üretimini olumsuz etkilemediğinden emin olmaları gerekiyordu.²⁶ Yayınlanan belgeler, Kıbrıs'tan Venedik'e gönderilmesi gereken tahılın hacmi (bir keresinde 6.400 metrik ton) yahut Venedik donanmasına peksimet tedariki hakkında önemli bilgiler sağlar ve kimi zaman da Venedik'in Kıbrıs tahılı arayışındaki ısrarını açıkça gösterir.²⁷ Bunun ötesin-

25 Abulafia, *The Great Sea*, 70.

26 Frederick Lane, *Venice: A Maritime Republic* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973), 305-307; Benjamin Arbel, "Cyprus on the Eve of the Ottoman Conquest", *Ottoman Cyprus. A Collection of Studies on History and Culture Near and Middle East Monographs Series* içinde, der. Michalis N. Michael, Matthias Kappler ve Eftihios Gavriel, 4. Cilt, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009, 242-243 n. 58; Tabak, *The Waning of the Mediterranean*, 50; Kate Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 64-67.

27 Aikaterinē Ch. Aristeidou, der., *Anekdotā Eggrafa tēs Kypriakēs Istorias apo to Archeio tēs Venetias*, 4. cilt: 1530-1540 (Lefkoşa: Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, 2003) 31-33, 72-74, 93-95, 105-107, 113-114.

de, Venedik'in tahıl ithalatının tek amacı kendi halkının ihtiyacını tedarik etmek değildi. Venedik, Kuzeybatı İtalya'nın tamamına yönelik buğday dağıtımının merkezi konumundaydı. Nitekim hem bölgesel ihtiyacın karşılanması hem de tahıl ticaretinden edilen kâr Venedik'in hububat talebini arttırmaktaydı.²⁸

Osmanlı idaresi sırasında da tahıl üreticiliğinin adanın pek çok yerinde gerçekleştirildiği aşikârdır (bkz. Figür 3). 1572 tarihli Kıbrıs mufassal defterin mekânsal analizine göre, köylerin %86'sı buğday, %85'i de arpa üretmekteydi. Böylelikle buğday ve arpa en yaygın üretilen tarımsal ürünler olarak karşımıza çıkar. Pamuk ve şarap için ise bu oran sadece %30'dur. Lütfi Güçer, hububat için karadan nakliye maliyetlerinin 16. yüzyıl süresince %125 oranında arttığını hesaplamıştır; ki bu durum denize rahat erişimi olan ve hububat açısından zengin bölgelerin, örneğin büyük adaların, lehine olan bir gelişmeydi.

Peki, mevcut birincil kaynaklar bize hububat hakkında neler söyler? Osmanlı arşivlerinde imparatorluk ordusu ile donanmasının yanı sıra ihtiyacı olan diğer vilayetlere Kıbrıs'tan tahıl, peksimet ya da un sevkiyatıyla ilgili bol miktarda buyruk mevcuttur.²⁹ Arşiv belgeleri dışında, Kıbrıs'ta tahıl üretimine ilişkin oldukça somut bilgiler muhafaza eden kaynaklardan biri de dönemin Kıbrıslı tarihçilerinden Kyprianos'un eserleridir. Bu hususlarda bir tarihten beklenenin fevkalade üzerinde bilgi sahibi olan Kyprianos, adada üretilen yıllık hububat miktarının çoğunlukla adanın geçimliği için gereken miktarın iki katından daha fazlasına tekabül ettiğini belirtir.³⁰ Bir diğer deyişle, adada üretilen hububatın kabaca yarısını ada dışına aktarmak mümkündür.³¹ Nihayetinde 1849 tarihli bir haritada Mesarya Ovası'nın şu yorumla işaretlendiğini görürüz: "Fazla buğday"³² (bkz. Şekil 4 ve 5).

Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası haline geldikten sonra Kıbrıs, Venedik'in tahıl ambarlarından biri olmaktan çıkıp, en iyi ihtimalle komşu vilayetlerin bölgesel tedarikçisine dönüşmüştü. Bunu şu şekilde ifade etmek de mümkün; kronik bir tedarik sorunu olan bir efendiden, genelde Akdeniz'deki diğer bölgelerin ve devletlerin ihtiyaçlarını karşılayan hububat zengini bir efendiye

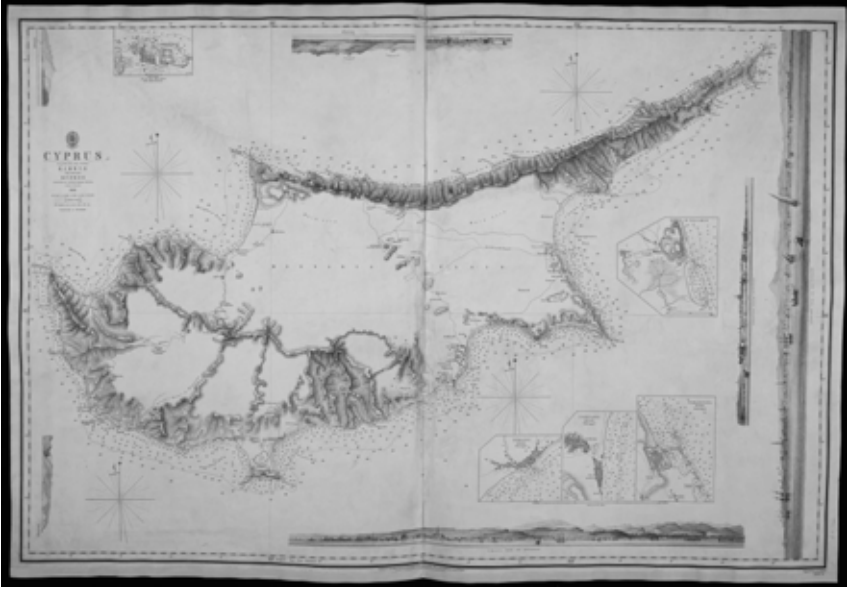
28 Lane, *Venice: A Maritime Republic*, 59.

29 Bu buyruklardan bazıları için bkz. BOA, C.AS. 13727, 27 Rebr'ülâhîr 1208/2 Aralık 1793; C.AS. 38775, 14 Şevvâl 1187/29 Aralık 1773; C.AS. 42357, 11 Cemâziyelevvel 1197/14 Nisan 1783; C.AS. 46084, 13 Zilka'de 1214/8 Nisan 1800; C.AS. 47574, 11 Receb 1214/9 Aralık 1799; C.BH. 5053, 9 Cemâziyelevvel 1205/14 Ocak 1791; C.BH. 6298, 19 Rebr'ülâhîr 1206/16 Aralık 1791; C.BH. 9206, 15 Şa'bân 1183/14 Aralık 1769; C.BH. 10754, 23 Şafer 1192/23 Mart 1778; C.BH. 12562, 19 Cemâziyelevvel 1184/10 Eylül 1770; C.İKTS. 536, Şevvâl 1232/Ağustos-Eylül 1817; C.İKTS. 1506, ca. 1214/1799-1800; C.İKTS. 1801, Şevvâl 1173/Mayıs-Haziran 1760; C.ML. 56, 22 Şa'bân 1233/27 Haziran 1818; C.ML. 4354, 7 Ramazân 1222/8 Kasım 1807; C.ML. 6395, 13 Cemâziyelevvel 1241/24 Aralık 1825; C.ML. 12864, 21 Rebr'ülâhîr 1204/8 Ocak 1790; C.ML. 31698, 27 Şafer 1183/2 Temmuz 1769; HAT 3301, 11 Şevvâl 1217/4 Şubat 1803; HAT 14824, ca. 1215/1800-1801; HAT 14887, ca. 1214/1799-1800; HAT 15583, ca. 1214/1799-1800; HAT 30317, ca. 1238/1822-1823.

30 Archimandritēs Kyprianos, *Istoria Chronologikē tēs Nēsou Kyprou. Ekdosis Palligennēsias*, 1788 baskısının yeniden basımı (Lefkoşa: Etairia Kypriakōn Spoudōn, 1971), 363.

31 Çeşitli doğal afetlerden ötürü (çekirgeler, kuraklık, vb.) yerel üretim kimi zaman yetersiz kalabiliyor ve bu durumlarda diğer Osmanlı topraklarından erzak ithal edilmesi gerekiyordu. BOA, HAT 30294; Ali Efdal Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi 1726-1750* (İstanbul: İletişim, 2005), 122.

32 Britanya Kütüphanesi, Maps SE 5 [2074], "Cyprus called by the Turks Kıbrıs, the antient Kupros, surveyed by Captain Thomas Graves H.M.S. Volage 1849." İngilizce orijinalinde "much corn" şeklinde yazılmıştır, yani "fazla mısır", fakat o dönemde İngilizce "corn" kelimesi hem buğday hem de mısır anlamında kullanılabilmekteydi.

Şekil 4. Kıbrıs haritası, 1849. "Cyprus called by the Turks Kibris, the ancient Kupros, surveyed by Captain Thomas Graves H.M.S. Volage, 1849" (Cyprus, Türklerin verdiği isimle Kıbrıs, Antik Kupros, Kaptan Thomas Graves tarafından hazırlanmıştı, H.M.S. Volage, 1849".)

Şekil 5. "Cyprus, called by the Turks Kibris" haritasından detay.

geçmişti.³³ 16. yüzyıl sonrasında Osmanlı birlikleri ile başkent nüfusunun artan tedarik ihtiyaçları, ihracat rakamlarında, en azından yasal olanlarda, bir düşüşe yol açmıştır. Savaşlar süresince imparatorluk ordusunun ve o dönem Avrupa'nın en kalabalık şehri olan İstanbul'un ihtiyaçlarının tedariki için gereken muazzam miktardaki hububat genellikle Tuna prensliklerinden, Balkan bölgelerinden ve Karadeniz'den temin edilmekteydi.³⁴ Diğer başlıca tedarikçilerse;

³³ Brummett, *Ottoman Seapower*, 126, 131-134, 138.

³⁴ Fenerli idarecilerin Tuna prensliklerindeki rolleri sıkı bir biçimde tahıl tedarikine bağlıydı.

Anadolu, Suriye ve Mısır'dı. Bu bağlamda, Osmanlı idaresinde Kıbrıs, diğer pek çoğunun arasında, tahıl üreten bir başka sıradan bölgeydi. Eş zamanlı olarak, Avrupa'nın hububat talebi de artan bir biçimde Felemenk himayesindeki Baltık ticareti aracılığıyla karşılanmaya başlanmıştı.³⁵

Bu anlamda, adanın geleneksel konumu 18. yüzyılın ortasına kadar bölgesel bir tedarikçi biçimindeydi; ihtiyaçları olduğunda Suriye ve Anadolu'daki komşu vilayetler ile bazı Ege adalarına hububat sevk ederdi.³⁶ Coğrafi ve lojistik koşullar izin verdiği ölçüde de imparatorluk ordusunun tedarik ihtiyaçlarına katkıda bulunması istenirdi. İki kez, 1579 ve 1606 yıllarında, Safevi İran'ıyla yapılan savaşlar sırasında, adadan yakındaki Payas Limanı'na erzak gönderilmişti.³⁷

Elimizdeki mevcut verilere baktığımızda, 17. yüzyıl boyunca Kıbrıs'taki arpa ve buğday üretiminde düşüş yaşandığını, kesin olmamakla birlikte, söyleyebiliriz.³⁸ Ardından gelen yüzyılın ortalarına kadar ise kaynaklar tahıl konusunda sessizdir. Esasında bu sessizlik, Osmanlı idaresinin neredeyse bütün dönemlerinde karşılaştığımız kapsamlı nicel verilerin eksikliğinden değil, daha ziyade geçimlikte, ticaretle ve ekonomide tahılın önemini ortaya koyan emarelerin eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Buna karşılık, böylesi emareler 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bolca karşımıza çıkar. 17. yüzyıl söz konusu olduğunda ise Osmanlı coğrafyası dışına yapılan ihracatla ilgili hemen hemen hiçbir bilgi yoktur,³⁹ olanlar da sadece yasadışı ticaretle ilgilidir ve bu miktarlar hiçbir şekilde Osmanlı'nın adayı fethinden önce adadan Venedik'e gönderilen hububatın hacmine yaklaşmamaktadır.

Yukarıda bahsi geçtiği üzere, herhangi bir üretim fazlası Osmanlı tedarik politikalarıyla uyumlu bir biçimde ihtiyacı olan komşu vilayetlere sevk edilebilmekteydi. Bunun bir sonucu olarak, en azından bir süre için, buğday ve arpa üretimi ile ilgili dışarıdan gelen her türlü yatırım talebi azalmıştı. Bu geçiş dönemi boyunca pamuk ve ipek üretiminde ise kesintisiz bir artış görülmektedir. Eğer ki kaynakların 17. yüzyıl boyunca süren bu sessizliği tahıl üretiminin azaldığı anlamına geliyorsa, tahıl üretimindeki bu düşüş Faruk Tabak tarafından vurgulanan, Akdeniz genelindeki daha büyük çaplı bir eğilimi yansıtır.⁴⁰ Muğlak ve sorunlu doğalarına rağmen mevcut nüfus verileri de tahıl üretiminin azalmakta olduğu fikrini destekleyebilir. 18. yüzyılın başlarında yaşanmış

Lynne Marie Thornton Şaşmazer, "Provisioning Istanbul", 20-23. Athanasios Komnēnos Ypsēlantēs, *Ekklesiastikōn kai Politikōn tōn eis Dōdeka Bibliōn H' Th' kai I' Etoi Ta Meta tēn Alōsin (1453-1789)*, der. Archimandritēs Germanos Afthonides Sinaitēs, 2. baskı (Atina: Ekdoseis Karabia, 1972), 541-542; 779-795.

35 Tabak, *The Waning of the Mediterranean*, 213.

36 Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, 118; Lütfi Güçer, *XVI-XII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, 1964) 80-81; Marios Hadjianastasis, "Bishops, Agas and Dragomans: A Social and Economic History of Ottoman Cyprus, 1640-1704" (Doktora Tezi, Birmingham Üniversitesi, 2004), 169.

37 Mehmet Akif Erdoğan, "Unpublished Ottoman Documents on the History of Cyprus from the Evkaf Archives in Nicosia City [February 1606 - March 1609]", *Epetērida* 25 (1999): 131, 150-151 [belge 23], 155-156 [belge 29], 158-159 [belge 33]; Hadjianastasis, "Bishops, Ağas, and Dragomans", 169.

38 Tabak, *The Waning of the Mediterranean*, 224.

39 Svoronos, *Kıbrıs buğdayının Avrupa'ya ihraç edilmeden önce Selanik'te durduğundan bahseder*. Nikos G. Svoronos, *To Emporio tēs Thessalonikēs ton 18o Aïōna* (Atina: Themelio, 1996), 134-135.

40 Tabak, *The Waning of the Mediterranean*, 14-29, 159-284.

olması muhtemel, dikkat çekici bir nüfus artışını takiben, yüzyılın ikinci yarısında nüfusta olası bir gerileme söz konusudur.⁴¹ Eğer nüfus dalgalanmalarına yönelik bu varsayım doğrudur, bu değişimin potansiyel sonuçlarından biri olarak, ihracat için ayrılabilir hububat miktarının fazlaşmasını beklememiz ihtimal dahilindedir. Ne var ki, mevcut belgelerde ihracat için ayrılan hububat miktarının fazlaştığına işaret eden ipuçlarına rastlanmamaktadır.

18. Yüzyıl Ortasında Tahılların Geri Dönüşü

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, tahıl adanın temel bir ürünü olarak yeniden ortaya çıkar ve kayıtlarda artan bir biçimde tekrar görünür olmaya başlar. Osmanlı İmparatorluğu'nun içine düştüğü savaş ekonomisinin gerekleri ve başkentteki kentsel büyüme, imparatorluğun tahıl tedarikinde ve lojistiğinde örneği görülmemiş baskılar oluşturmaktaydı.⁴² Süreğiden savaşların imparatorluğun ana tahıl ambarlarına ulaşım yollarını doğrudan etkilemesi, Kırım'ın kaybedilmesi, artan sayıda askeri birliklerin tedarik ihtiyaçlarındaki artış ve aynı zamanda savaşın sona ermesiyle dağıtılan askeri birliklerdeki birçok asker ile savaşın yaşandığı bölgelerden göç eden köylülerin İstanbul'a yığılması sonucunda başantın tahıl ihtiyacında yaşanan artış Osmanlı hububat tedarik sistemi üzerine eşi benzeri görülmemiş bir yük bindirmişti.⁴³ Olumsuz çevresel faktörler ile 1786-1788'deki verimsiz mahsule vurgunculuk, istifçilik ve kaçakçılık gibi hususlar da eklenince, o güne kadar işlemekte olan ve tahılın kentsel ve askeri ihtiyaçlar doğrultusunda tedarikini öngören Osmanlı tedarik sisteminin yeniden değerlendirilmesi zorunlu hale gelmişti.⁴⁴

Bu koşullar altında Kıbrıs, imparatorluğun tahıl tedarik planlamasında, en azından diğer tahıl kaynakları yetersiz kaldığında, ikincil bir tedarikçi olarak yeniden önemli hale geldi. 1750'lerden sonra, Osmanlı'nın Rusya'ya karşı savaşlarında ve Napolyon'un Mısır'ı işgali sonrası yürütülen savaşlarda, ordunun hububat ve peksimet tedariki için adaya gönderilen pek çok buyruk mevcuttur.⁴⁵

41 Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1571-1640* (New York: New York University Press, 1993) 198; Hadjianastasis, "Bishops, Agas, and Dragomans", 187-188.

42 Ağır, "From Welfare to Wealth", 119 ve 386; Şaşmaz, "Policing Bread Price", 21-40; Aynural, *İstanbul Değirmenleri*, 5-84.

43 Virginia H. Aksan, "Feeding the Ottoman Troops on the Danube, 1768-1774", *War and Society* 13 (1995): 1-14; Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870 An Empire Besieged* (Harlow: Pearson/Longman, 2007), 67-71, 129-179.

44 Ağır, "From Welfare to Wealth", 119-155; Thornton Şaşmaz, "Provisioning İstanbul", 81-8; Faroqhi, "Exporting Grain from the Anatolian South-West", 304; fiyatlar için bkz. Aynural, *İstanbul Değirmenleri*, 142-159.

45 BOA, C.BH. 5053, 9 Cemâziyelevvel 1205/14 Ocak 1791; C.BH. 6298, 19 Rebî'ülâhîr 1206/16 Aralık 1791; C.BH. 6391, 25 Zîlhicce 1224/31 Ocak 1810; C.BH. 8026, 1 Receb 1221/14 Eylül 1806; C.BH. 10754, 23 Şafer 1192/23 Mart 1778; C.BH. 12562, 19 Cemâziyelevvel 1184/10 Eylül 1770; C.AS. 591, 10 Şevvâl 1227/19 Ağustos 1812; C.AS. 5835, 23 Şafer 1215/16 Haziran 1800; C.AS. 4129, 7 Rebî'ülevvel 1226/ 11 Nisan 1811; C.AS. 46709, 3 Ramazân 1226/21 Eylül 1811; C.AS. 36694, ca. 1215/1800-01; C.AS. 38775, 14 Şevvâl 1187/29 Aralık 1773; C.AS. 42087, 7 Ramazân 1215/22 Ocak 1801; C.AS. 42357, 11 Cemâziyelevvel 1197/14 Nisan 1783; C.AS. 46084, 13 Zîlka'de 1214/8 Nisan 1800; C.AS. 47574, 11 Receb 1214/9 Aralık 1799; C.ML. 24286, t.y.; HAT. 1731, ca. 1215/1800-01; HAT 3301, 11 Şevvâl 1217/4 Şubat 1803; HAT 14824, ca. 1215/1800-01; HAT 15583, ca. 1214/1799-1800; HAT. 16556, ca. 1238/1822-23; HAT. 19932, ca. 1248/1832-33; HAT. 20018, ca. 1248/1832-33; HAT. 20022 N, 13 Şevvâl 1247/16 Mart 1832; HAT. 20145, ca. 1248/1832-33; HAT. 20145 A, 9 Cemâziyelâhîr 1248/3 Kasım 1832; HAT. 20442-20442 B; HAT. 38776 G, 3 Şafer 1238/20 Ekim 1822; HAT. 39064 İ, ca. 1237/1821-22; HAT. 40323 J, 17 Şafer 1238/3 Kasım 1822; HAT. 40547 A, 23 Rebî'ülâhîr 1237/17 Ocak 1822;

Bu buyruklara göre, Kıbrıs'tan talep edilen ürünlerin dağıtımı 17. yüzyıldaki gibi sadece yakındaki limanlarda değil, çatışmaların ana sahnesi olan Tuna'daki İsakçı Limanı kadar uzak limanlarda dahi yapılmaktaydı.⁴⁶ İmparatorluğun tahıl ambarına Kıbrıs'tan tahıl sevk edilmesinin ironisi, Tuna prensliklerinin üstündeki baskının Osmanlıları erzak için başka yerlere bakmaya zorladığı gerçeği göz önünde bulundurulduğunda anlam kazanır. Askeri tedarik ihtiyaçları için gönderilen buyruklar kadar sık olmamakla birlikte, İstanbul'un kentsel ihtiyacında yaşanan artış neticesinde başkente hububat veya un sevkiyatı için de Kıbrıs'a buyruklar gönderilmişti.⁴⁷

Hububat tedarikine bu ölçekte yapılan katkılar, imparatorluk çapındaki standartlar içinde dahi önemsiz sayılamazdı. Örneğin 1791 yılında Kıbrıs'tan 20.000 kantar (1.128,8 metrik ton), yıllık ortalama üretim miktarının (15.000 kantar) çok üzerinde, peksimet istenmişti.⁴⁸ Bu aslında 1798-1800 yılları arasında İyon Adaları'na hareket düzenleyen ortak Rus-Osmanlı filosunun peksimet tedariki için Mora'dan istenen yıllık miktar kadardı ve 1798/99 yıllarında imparatorluğun tüm ihtiyacının %8,5'ine denk düşmekteydi.⁴⁹ Yerelden yükselen itirazlara ve dilekçelere baktığımızda, genellikle böylesi yükümlülüklerin fazla eziyetli olduğu ya da üretimin yetersiz olduğu iddialarını görürüz. Bu dilekçelerde, merkezin talep ettiği sevkiyat yerine getirilemediği için sıklıkla özür dilenmekte ve mümkün olduğunca talep edilen hububat miktarının nakdî karşılığının ödenmesini öngören düzenlemeler yapılmaktaydı.⁵⁰ Küresel tahıl pazarının genişlemesinin kısmi bir yansıması olarak, adadaki tahıl üretiminin genişlediği 19. yüzyıl boyunca da buna benzer buyruklar gelmeye devam etti. Bu süre zarfında Kıbrıs'ta karşımıza çıkan bir diğer şey de işgücü kıtlığıdır. Artan talep karşısında üretim arzı ancak Anadolu'daki ve Suriye'deki komşu kıyılardan gelen mevsimlik işgücüsüyle karşılanabilmekteydi.⁵¹

18. yüzyılın ikinci yarısı, hububat ve türevlerinin tedarik kaynağı olarak Kıbrıs'ın artan önemini işaret eder. Artan sayıdaki birlikleri beslemenin lojistik

HAT. 44208, 23 Receb 1243/9 Şubat 1828; HAT. 47823 E, 25 Şafer 1229/16 Februaury 1814; Ioannēs P. Theocharidēs, *Katalogos Othomanikōn Eggrafōn tēs Ethnikēs Bibliothēkēs tēs Sofias* (Lefkoşa: Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, 1984), 48 [belge 48], 124 [belge 324]; Kyprianos, *Istoria Chronologikē tēs Nēsou Kyprou*, 325; Philios Zannetos, *Istoria tēs Nēsou Kyprou apo tēs Agglīkēs Katohēs Mehri Sēmeron meta Eisagōgēs Perilambanousēs Vraheian Perigrafēn tēs Olēs Istorias autēs* 1. cilt, 2. baskı (Lefkoşa: Ekdoseis Epiphaniou, 1997), 1128. Virginia Aksan da 1769 yılında Ruslarla olan savaş sırasında, Kıbrıs'tan peksimet katkısı yapılmasının buyurduğu bir başka durumun altını çizer. Aksan, "Feeding the Ottoman Troops", 6. 1791'de 3.000 kantar (169.320 kg) peksimet sevkiyatıyla ve sevkiyatın bir yıldan fazla sürmesine neden olan birçok lojistik zorlukla ilgili olarak bkz. Euaggelos L. Louizos, "Ανέκδοτοι Επιστολαί του Δραγομάνου της Κύπρου Χατζηγεωργάκη Κορονειού", *Epetēris* 4 (1970-71): 248-265 [belge 7-21].

46 BOA, C.AS. 38775, 14 Şevvâl 1187/29 Aralık 1773.

47 BOA, C.BH. 9206, 15 Şa'bân 1183/14 Aralık 1769; C.ML. 56, 22 Şa'bân 1233/27 Haziran 1818; C.ML. 12864, 21 Rebr'ülâhîr 1204/8 Ocak 1790; C.ML. 31698, 27 Şafer 1183/2 Temmuz 1769; HAT. 17729, ca. 1225/1810-11; C.ML. 30294, ca. 1238/1822-23; C.ML. 56006, ca. 1204/1789-90.

48 İbrahim Sezgin, "XVII-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Şehirlerinden Donanma İçin Peksimet Tedariki", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 7 (2009): 30.

49 BOA, C.BH. 6298, 19 Rebr'ülâhîr 1206/16 Aralık 1791; Şakul, "An Ottoman Global Moment", 246, 291-292. 1 kantar 56.44 kilograma eşittir.

50 BOA, C.AS. 5835, 23 Şafer 1215/16 Haziran 1800; C.AS. 36694, ca. 1215/1800-01; C.AS. 42357, 11 Cemâziyelevvel 1197/14 Nisan 1783; C.AS. 46084, 13 Zılka'de 1214/8 Nisan 1800; C.BH. 8026, 1 Receb 1221/14 Eylül 1806; C.BH. 10754, 23 Şafer 1192/23 Mart 1778; C.ML. 4354, 7 Ramazân 1222/8 Kasım 1807.

51 Christodoulou, *Evolution of the Rural Land Use*, 51.

zorlukları, Kıbrıs'a uzak bölgelerdeki çatışma alanlarındaki ihtiyaçlar için dahi Kıbrıs'tan katkı talep edilmesi anlamına geliyordu. İmparatorluk donanması ile ordusu için peksimet üretilmesi talebi ise adaya gönderilen buyruklar arasında sıkça karşımıza çıkmaktaydı. İstanbul'un geçimlik erzak ihtiyacı da kısmen Kıbrıs hububatıyla karşılanmaktaydı. Bunlara ek olarak, Mısır ve Doğu Akdeniz'de süregelen savaşlar, Kıbrıs'ın sadece Osmanlı birlikleri için değil müttefik birlikleri için de kolay erişilebilir ve müsait bir erzak deposu olduğu anlamına geliyordu. Bu hususlar, Kıbrıs'ta tahıl üretiminin artan bir biçimde önemli hale geldiğini ve adanın imparatorluğun tedarik politikalarında çok daha görünür bir role sahip olduğunu göstermektedir.

Spekülatif Fırsatlar, Kaçak Mal Ticareti ve Ahlak Ekonomisinin Çöküşü

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, kaçak mal ticareti imparatorluğun geri kalanında olduğu gibi Kıbrıs'ta da sık karşılaşılan bir mesele haline geldi.⁵² Avrupa'nın Osmanlı tahılına olan talebi, 16. yüzyıl seviyelerinde olmasa dahi, 1750'lerden sonra ve özellikle de Fransız Devrimi ile ardından gelen Napolyon savaşları esnasında ve sonrasında, yeniden ortaya çıktı.⁵³ Aralarında hububatın da bulunduğu "hassas" malların ihracatı üzerindeki herkesçe bilinen yasaklara rağmen, kaçak mal ticareti bu dönemde imparatorluk çapında yaygınlaştı ve risk almaya gönüllü olan herkese bol kazanç sağladı. 1789-1790 yıllarında İngiltere Devlet Bakanı, İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Sir Robert Ainslie'den Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tahıl üretimi ve ticareti üzerine bir rapor hazırlamasını talep eder.⁵⁴ Ainslie raporunda, tahıl ihracatındaki "en sert yasağa" rağmen önemli miktarlarda hububatın Fransa ile İtalya'ya gönderildiğini belirtiyor ve büyükelçinin ihracatçılar listesinde ilk sıraya koyduğu Kıbrıs'ı İzmir, Tesalya, Mora ve Arnavutluk kıyıları gibi imparatorluğun diğer tahıl zengini bölgeleri takip ediyordu. Rapor, büyük miktarlardaki hububat kaçakçılığına rağmen, yerel tüketim için gerekli arzın yıl boyunca etkilenmediğini belirterek devam ediyordu.⁵⁵

Kaçak mal ticaretinin nasıl işlediği, bariz sebeplerden dolayı karanlıktadır. Yine de bazı kaynaklar yasadışı tahıl ihracatının işleyişine dair bilgi kırıntıları barındırır. Görünen o ki, Kıbrıs'taki asli iktidar sahipleri yasadışı ihracatlar için kendi ruhsatlarını vermekteydiler. Esasında bu uygulama o kadar yaygındı ki, yasadışı doğasına rağmen dış gözlemciler tarafından dahi çok rahat bir şekilde yarı kurumsallaşmış bir faaliyet olarak anlatılabilmekteydi. Seyyahların yazılarında karşımıza çıkan bazı betimlemeler, türlü maliyet ve masraflar ile bu ruhsatların kullanılması karşısında uygulanan cezaları belirtmekte ve gümrük

52 Faroqi, "Exporting Grain from the Anatolian South-West", 299, 304.

53 Traian Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *The Journal of Economic History* 20 (1960): 275; Schilcher, "The Grain Economy of Late Ottoman Syria", 177; Faroqi, "Exporting Grain from the Anatolian South-West", 297, 304; Suraiya Faroqi, "Rural Life", *Cambridge History of Turkey* içinde 3. cilt, der. Suraiya Faroqi (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 389-390; Tabak, *The Waning of the Mediterranean*, 21, 168-169, 206, 249-250.

54 The National Archives (Ulusal Arşivler), Kew Gardens, Londra, FO 78/11, Sir Robert Ainslie to the Duke of Leeds, 22 January 1790, Constantinople, No. 2. Bu belgeye dikkatimi geçen ve bana transkripsiyonunu temin eden Michael Talbot'a en içten teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

55 The National Archives (Ulusal Arşivler), Kew Gardens, Londra, FO 78/11, Sir Robert Ainslie to the Duke of Leeds, 22 January 1790, Constantinople, No. 2.

vergilerinin olmayışından dolayı devletin mali kayıplarından söz etmektedir.⁵⁶

Ne var ki ruhsatların bu şekilde bir başkasının kullanımına verilmesi basitçe mali bir mesele ya da rüşvet meselesi değildi. Diğer pek çok örnekte olduğu gibi, kişisel ilişkiler, kayırmalar ve dostluklar sürecin birer parçasıydı ve “kimi zaman bir gizli anlaşma biçimine kaçan hizmet teklifleri” içermektedirler.⁵⁷ Beklenenin aksine, çoğu konsolosluğun yerel idareyle olan alışılmış sıklıkla ilişkileri dahi bu ruhsatlardan faydalanmak için yeterli olmayabiliyordu. Erica Ianiro'nun aktardıklarına göre, Venedik konsolosu 1767'de böyle bir ruhsat alabilmek için bir ziyaret sırasında konsolosluğun onur misafiri olan Halepli Hamza Paşa'yla olan dostluğunu ve kişisel bağlarını kullanmıştı.⁵⁸ Benzer bir biçimde, Kıbrıs'ta kaçak tahıl ticaretine derinden bulaşanlardan birinin de muhassıl Abdülbaki olduğunu görürüz; Venedik konsolosluğuyla olan yazışması da buna tanıklık eder.⁵⁹ Avrupalı tüccarlarla işbirliği içinde yaptığı düzenli tahıl ihracatları doğrultusunda, konsolosluklarla olan yakın ve kişisel ilişkilerinin rolü ve önemi, bu faaliyetlerin getirdiği kazançlı kârlar hakkında çok fazla şüpheye yer bırakmaz.⁶⁰

Büyük miktarlarda tahıl temin edebilecek kadar geniş çevreye sahip tüccarlar için hububat kaçakçılığı, özellikle de mevcut koşullar altında, çekici bir fırsattı. Lefkoşa kadısına göre, zengin ve önemli bir yerel tüccarın ölümünün ardından ambarında depolanmış 30.000 kile (769,68-923,62 metrik ton) tahıl bulunmuştu.⁶¹ Bu veriyi bağlamı içerisinde tartışacak olursak; 1810'da bir tüccar, 1784 yılında bir muhassıl tarafından Avrupa'ya yasadışı olarak ihraç edilen miktarın (15.000 kile) yaklaşık iki katı kadarını ve 1800 yılında Osmanlı ordusu için bütün adadan talep edilen toplam tahıl miktarının dörtte üçü kadarını (40.000 kile) elinde tutabilmekteydi diyebiliriz.⁶² Bu miktarlarda hububatın yalnızca bir tüccarın ambarında yığılmış olması, Kıbrıs'taki tahıl ticaretinin doğası hakkında bize çok şey anlatır.

Tahıl ihracatı için olan talebin iç pazar üzerinde oluşturduğu baskının doğal sonucu olarak fiyatların yükselmesi her zaman için üreticilerin bu gelişmeden faydalandıkları anlamına gelmez. Osmanlı tedarik zincirinin manipülasyonu, tahılın üreticiden düşük fiyatlara zorunlu olarak satın alınmasına ve fiyatların çok daha yüksek olduğu piyasaya aktarılmasına imkân vermektedir.⁶³ Kendisi

56 Nasa Patapiou, *To Proxeneio tēs Eptanēsou Politeias stēn Kypro kai o Proxenos Panagēs Angelatos* (Lefkoşa: Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, 2001), 218; Mariti, *Travels in the Island of Cyprus*, 119-121; Turner, “Turner”, 431; De Vezin, “De Vezin”, 371; Kinnier, “Kinnier”, 414; Light, “Light”, 420; Ianiro, “Notes on Venetian Commerce on Cyprus”, 190; İoannou, *Emporikes Sheseis Kyprou-Gallias Kata to 18o Aiōna*, 268-270; Mehmet Bulut, *Ottoman-Dutch Economic Relations in the Early Modern Period, 1571-1699* (Hilversum: Verloren, 2001), 131.

57 Edhem Eldem, *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century* (Leiden: Brill, 1999), 134-135.

58 Ianiro, “Notes on Venetian Commerce on Cyprus”, 190.

59 Eldem, *French Trade in Istanbul*, 135.

60 BOA, A.DVN.KBM. 1/40, Zılka'de 1198 ortalari/26 Eylül-5 Ekim 1784.

61 BOA, C.ML. 4890, f. 3, derkenar [marjinal not] 18 Ramazān 1225/17 Ekim 1810 tarihli ‘arīza of ‘Abdī Efendi'nin özeti üzerine, 29 Rebr‘ülevvel 1225/4 Mayıs 1810. Osmanlı ölçü bilimi, herkesin bildiği üzere, diğer bütün modern dönem öncesi ölçüm sistemleri gibi, çeşitli zorluklar barındırır ve birimler bölgesel olarak değişir. Standart İstanbul kilesi 20 okkaya denkti. Bir okka 1.2828 kilograma eşitti. Kıbrıs kilesi ise 20 ile 24 okka arasında değişiyordu. Halil İnalıcık, “Introduction to Ottoman Metrology”, *Turcica* 15 (1983): 311-348; Murphey, “Provisioning Istanbul”, 227; İoannou, *Emporikes Sheseis Kyprou-Gallias Kata to 18o Aiōna*, 178-179, n. 60.

62 BOA, A.DVN.KBM. 1/40; C.AS. 5835, 23 Şafer 1215/16 Haziran 1800.

63 Kaydedilmiş bir örneği için bkz. BOA, C.ML. 12909, f. 1, tarihsiz arzuhal, 1799 dolayları,

kaçak mal ticaretine derinden bulaşmış olan muhassıl Abdülbaki, resmi yetki-sine dayanarak Lefkoşa'nın tedarik ihtiyaçları için devletin düzenlediği fiyat olan kilesi 9 kuruştan aldığı tahılı fırıncılara ve esnafa rayiç fiyat olan 20 kuruştan dağıtmakla suçlanmıştı.⁶⁴

Yerel idarenin kötü hasat, çekirge baskınları, kuraklık, yoksulluk ya da üretim fazlası olmayışı gibi sebepler öne sürerek ada dışına tahıl ya da peksimet gönderme yükümlülüklerinden muafiyet talep ettikleri başvurularının ise her zaman için gerçeği yansıttığı düşünülmemelidir.⁶⁵ Muafiyet talebinin onandığı böylesi durumlarda, istenilen malların resmî değeri baz alınarak nakdî karşılığının ödenmesi öngörülmekteydi. Belirlenen bu fiyatlar genellikle pazar değerinin altında ve kaçak mal ticareti bağlamındaki fiyatlardan kati surette çok daha ucuzdu. Hal böyle olunca, yasadışı ihracat seçeneğinin mevcut olduğu durumlarda, talep edilen ürünlerin nakdî karşılıklarının ödenmesi tercih edilebilirdi. Tamamen benzer bir süreç 1810'larda Girit'te de gözlemlenmiştir, ancak burada söz konusu ürün, Akdeniz ekonomilerinde temel ürün olarak sıklıkla karşımıza çıkan, zeytinyağı idi.

Kıbrıs'taki tahıl ticaretinin sunduğu spekülâtif fırsatlar yeterince belgelenmiş olsa da çok azı çözümlenebilmiştir.⁶⁶ Napolyon savaşları sırasında Avrupa'dan gelen yüksek tahıl talebi, üretimi geniş ölçekte yoğunlaştırabilenler için kazançlı yatırımlar sağlamıştı. Öte yandan, ihracatın ölçüğü orantısız olarak yükseldiği takdirde kıtlığın ortaya çıkması yakın olduğundan, yüksek kâr güden bireylerin girişimci faaliyetleri yerli nüfus için zararlı olabilmekteydi.⁶⁷ Buna en uç örneklerden biri 1802 yılında gerçekleşir; Kıbrıs dragomanı ve ortaklarından oluşan küçük bir çevre, adanın tahıl üretiminin tamamını değilse bile daha sonradan fiyatının iki katından da fazlasına ihraç edecekleri büyük bir kısmını ele geçirirler.⁶⁸ Bir temel gıda pazarının bu biçimiyle spekülâtif ma-

Kıbrıs tercümanı Âcî Yorgâkî'den (Hadjigeorgakis Kornosios).

- 64 "Lefkoşa halkının tüketmesi için 9 kuruşa kadardan buğday toplayarak, 20 kuruş rayiç fiyatından fırıncılara dağıttı" (nefs-i Lefkoşada şarf olunan hıntayı toğuz gurûşa alırken yigirmişer gurûşa sî'ri üzere etmekçilere tevzi' edüp). BOA, A.DVN.KBM. 1/40, Zılka'de 1198 ortalari/26 Eylül-5 Ekim 1784.
- 65 BOA, C.AS. 5835, 23 Şafer 1215/16 Haziran 1800; C.AS. 36694, ca. 1215/1800-01; C.AS. 42357, 11 Cemâziyelevvel 1197/14 Nisan 1783; C.AS. 46084, 13 Zılka'de 1214/8 Nisan 1800; C.BH. 8026, 1 Receb 1221/14 Eylül 1806; C.BH. 10754, 23 Şafer 1192/23 Mart 1778; C.ML. 4354, 7 Ramazân 1222/8 Kasım 1807.
- 66 Bu meselelerin öneminin altını çizen az sayıdaki gözlemcilerden bazıları için bkz. Theocharis Stavrides, "Cyprus 1750-1830. Administration and Society", *Ottoman Cyprus. A Collection of Studies on History and Culture Near and Middle East Monographs Series* içinde, der. Michalis N. Michael, Matthias Kappler ve Eftihios Gavriel, 4. cilt (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009), 97; Euphrosynê Rizopoulou-Ëgoumenidou, "Ιστορικὴ Μαρτυρία Ἰωάννου Κορνάκου του Κρητός", *Nea Eikona kai Istorikê Marturia Ioannou Kornarou tou Kretos* içinde, der. Euphrosynê Rizopoulou-Ëgoumenidou ve Christodoulos Chatzêchristodoulos (Lefkoşa: Iera Mêtropolis Paphou, 2000), 30-31.
- 67 "Vali ve başpiskopos adanın diğer insanların toplamından daha fazla buğday ticareti yaparlar; sıklıkla tüm yılın mahsulünü kendi biçtikleri değerden kaparlar veya ihraç ederler ya da daha kârlı bir fiyattan perakende olarak satarlar; hatta bu İspanya'daki savaş sırasında birden çok kez olmuştu ki, buğdayın tamamı bu şekilde Maltalı tüccarlar tarafından satın alınmış ve alt sınıfları bir lokma ekmeksiz bırakarak ihraç edilmişti." Kinnier, "Kinnier", 414.
- 68 Rizopoulou-Ëgoumenidou, "Ιστορικὴ Μαρτυρία", 31-32. Bu olayın tarihlendirilmesi konusunda çeşitli karışıklıklar vardır ve bazı gözlemciler olay tarihini 1804 olarak belirtirler. Stavrides, "Cyprus 1750-1830. Administration and Society", 97. Ne var ki, bulgulara daha yakından bir bakış iki olayın ayrı olaylar olduklarını göstermek için yeterlidir.

nipülasyonlara maruz bırakılmasının sonuçları, tam da Osmanlı tedarik politikalarının arzu etmediği cinsten ve yerel mutabakat, toplumsal örgütlenme ile ahlak ekonomisinin bizatihi kaçınmak için tasarlandığı sorunlardı; açlık, kıtlık ve isyanlar silsilesi. İki yıl sonra, kıtlığın hafızası henüz tazeyken, bir başka tahıl kıtlığı bildirilmiş ve stokçuluk ile vurgunculuk söylentileri ortalığa yayılmıştı. Bir kaynağa göre, “tahıl olayını” araştıran bir soruşturma memuru (mübaşir) piskoposların kaçakçılık işine karışmadığını kayda geçirmesi için çeşitli hediyeler almıştı.⁶⁹ Bu endişenin ortasında, Mısır’da Napolyon’a karşı düzenlenen seferin harcamalarını karşılamak için çıkarılan ek vergi, Kıbrıs’ta dragomanı ve başpiskoposu hedef alan ayaklanmalara yol açtı. Takip eden olayların ada tarihinde bir dönüm noktası olduğunu söylemek abartı olmaz. Dragoman, İstanbul’a kaçtı ve büyük bir isyana dönüşen ayaklanmalar nihayetinde Suriye ile Anadolu’dan gönderilen iki askeri birlik tarafından ancak bastırılabilirdi. Bu olaydan kısa süre sonra patlak veren diğer isyanların, dört yıl sürecek olan istikrarsızlık ve karışıklık döneminde payı vardır. Mali ve siyasi sonuçlarıyla, çok daha uzun sürüyordu. Bu olaylar, adada yetki, meşruiyet ve temsil kurumlarının yeniden tanımlandığı idari bir değişim sürecinin de başlangıcıydı.⁷⁰

Tahıl üretimindeki uzun erimli değişim, sadece basit bir devlet politikası ve onun hükümet görevlileri tarafından nasıl uygulandığıyla ve de yerel toprak sahiplerinin, üreticilerin, tüccarların, yatırımcıların inisiyatifleri ya da uluslararası ticaret ve dünya ekonomisi dinamikleri tarafından belirlenmedi. Bu daha ziyade, bahsi geçen tüm bu faktörlerin çevresel ve mevsimsel değişimlerle birleşimiydi. Bu değişimleri izole bir şekilde ele almaktansa bunlara daha geniş bir Akdeniz bağlamı içinden bakmak, adadaki Osmanlı idaresinin sağlanmasından sonraki dönemde Kıbrıs’ın coğrafi-tarihsel deneyiminde belirlenen örüntülerin “Akdeniz’in Sonbaharı” adı verilen modellerle büyük ölçüde örtüşüğünü ve havzanın diğer yerlerindeki başka birçok mekânla benzer olduğunu gösterir. Örneğin, tahıl üretimi 17. ve 18. yüzyıllarda daralmış ve yalnızca bu dönemin sonunda tekrar, yavaş da olsa, genişleyebilmişti ancak 16. yüzyıl seviyelerine hiç ulaşamamıştı.⁷¹

Kıbrıs’taki tahıl üretimi ve tahıl ticaretinin Osmanlı dönemindeki doğası hakkında yapılacak bir araştırmanın çeşitli zorluklar barındırdığı aşikârdır. Her şeyden önce, buğday ile arpanın üretimi ve ticaretinin nicelleştirilmesine olanak sağlayan kaynakların kıtlığı, bu mütevazı malları tarihyazımının kuytu köşelerine itmiştir. Nicel veri eksikliğine karşın, alternatif kaynaklarda adadaki mahsulün önemini ve de ekonomik, toplumsal ve siyasal etkilerini gösteren bolca bilgi mevcuttur.

Osmanlı’nın adayı fethini takip eden dönemde ortaya çıkan iç ve dış hububat talebi, tahıl üretimini Venedik döneminde olduğu düzeylere tekrar çıkartamadı ve 17. yüzyılda tahılın konumu dut ağaçları ve pamuk nebatatının artan önemi karşısında geriledi. 17. yüzyıl kaynaklarında hububata dair bilgi noksanlığının aksine, 1750’lerden sonra tahıl üretiminin daha önceki dönemde kaybettiği önemi kısmen geri kazanmaya başladığını görürüz. Elimizdeki mev-

69 Kōstas P. Kyrrēs, “Δεδομένα επί των Κοινωνικών Θεσμών της Κύπρου κατά τας Αρχάς του ΙΘ’ Αιώνος. Τα Περιεχόμενα του Καταστήχου XXVI της Αρχιεπισκοπής Κύπρου”, *Epēteris* 6 (1972-73), 294, 356-357.

70 Bu isyanın önemi üzerine, bkz. Antonis Hadjikyriacou, “Society and Economy on an Ottoman Island: Cyprus in the Eighteenth Century” (Doktora Tezi, Afrika ve Şark Çalışmaları Okulu, Londra Üniversitesi, 2011), çeşitli yerlerde.

71 Tabak, *The Waning of the Mediterranean*, 14-29, 159-284.

cut bilgiler, Kıbrıs'ta tahıl üretimi ve ticaretinin 18. yüzyılın son döneminde, önceki yüz elli yılda görülmemiş bir ivme kazandığını işaret eder. Aynı zamanda, tahıl üretimine dair nicel verilerin yetersizliğine rağmen, 18. yüzyılın sonlarına doğru hububatın önemine değinen bolca nitel bulgu karşımıza çıkar. Eş zamanlı olarak, hem Osmanlı Devleti'nde hem de Avrupa'da artan talep, iç tahıl pazarı üzerinde ek baskılar oluşturmaktaydı. Merkezi yönetim, hızla büyüyen ve giderek artan bir biçimde seferber olmuş olan bir ordunun artan ihtiyaçlarını karşılamak için buğday, arpa ve türevlerine olan talebini düzenli hale getirdi. 18. yüzyılın sonu itibarıyla başkentin ihtiyacı olan gıdanın tedariki daha önce örneği görülmemiş zorluklar ortaya çıkarmaya başladı. Bu koşullar altında, kaçak mal ticareti, istifçilik ve vurgunculuk tahıl arzını sınırlı kıldı ve doğrudan ya da dolaylı biçimlerde yerel iktidar odaklarının meşruiyetlerine meydan okuyan ve yeniden düzenlenmelerini zorunlu kılan isyanlara neden oldu. 1804 İsyanı ve ardından gelen otuz-kırk yıllık uzun süreç, Kıbrıs toplumu ve siyasetini dönüştürecek dinamikleri ortaya çıkardı. Bu dinamiklerin ortaya çıkmasında, tüm hububat pazarının spekülâtif manipülasyonu ve bunun Akdeniz'in öteki kıyısına, İspanya'ya, ulaşan illegal kanalı etkili oldu.

İngilizceden çeviren: Mehmet Kuru

Kaynakça

- Britanya Kütüphanesi, Maps SE 5 [2074], "Cyprus called by the Turks Kibris, the antient Kupros, surveyed by Captain Thomas Graves H.M.S. Volage 1849."
- The National Archives (Ulusal Arşivler), Kew Gardens, Londra, FO 78/11, Sir Robert Ainslie to the Duke of Leeds, 22 January 1790, Constantinople, No. 2.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri [BOA], A.DVN.KBM. 1/40, Zılka'de 1198 ortaları/26 Eylül-5 Ekim 1784.
- BOA, C.AS. 591, 10 Şevvâl 1227/19 Ağustos 1812.
- BOA, C.AS. 4129, 7 Rebr'ülevvel 1226/ 11 Nisan 1811.
- BOA, C.AS. 5835, 23 Şafer 1215/16 Haziran 1800.
- BOA, C.AS. 13727, 27 Rebr'ülâhir 1208/2 Aralık 1793.
- BOA, C.AS. 36694, ca. 1215/1800-01.
- BOA, C.AS. 38775, 14 Şevvâl 1187/29 Aralık 1773.
- BOA, C.AS. 42087, 7 Ramazân 1215/22 Ocak 1801.
- BOA, C.AS. 42357, 11 Cemâziyelevvel 1197/14 Nisan 1783.
- BOA, C.AS. 46084, 13 Zılka'de 1214/8 Nisan 1800.
- BOA, C.AS. 46709, 3 Ramazân 1226/21 Eylül 1811.
- BOA, C.AS. 47574, 11 Receb 1214/9 Aralık 1799.
- BOA, C.BH. 5053, 9 Cemâziyelevvel 1205/14 Ocak 1791.
- BOA, C.BH. 6298, 19 Rebr'ülâhir 1206/16 Aralık 1791.
- BOA, C.BH. 6391, 25 Zılhicce 1224/31 Ocak 1810.
- BOA, C.BH. 7987, Şa'bân 1171/Nisan-Mayıs 1758.
- BOA, C.BH. 8026, 1 Receb 1221/14 Eylül 1806.
- BOA, C.BH. 9206, 15 Şa'bân 1183/14 Aralık 1769.
- BOA, C.BH. 10754, 23 Şafer 1192/23 Mart 1778.
- BOA, C.BH. 12562, 19 Cemâziyelevvel 1184/10 Eylül 1770.
- BOA, C.İKTS. 536, Şevvâl 1232/Ağustos-Eylül 1817.
- BOA, C.İKTS. 1506, ca. 1214/1799-1800.
- BOA, C.İKTS. 1801, Şevvâl 1173/Mayıs-Haziran 1760.

- BOA, C.ML. 56, 22 Şa'bān 1233/27 Haziran 1818.
BOA, C.ML. 4354, 7 Ramazān 1222/8 Kasım 1807.
BOA, C.ML. 4890, f. 3, derkenar [marjinal not] 18 Ramazān 1225/17 Ekim 1810.
BOA, C.ML. 6395, 13 Cemāziyelevvel 1241/24 Aralık 1825.
BOA, C.ML. 12864, 21 Rebī'ülâhîr 1204/8 Ocak 1790.
BOA, C.ML. 12909, t.y.
BOA, C.ML. 24286, t.y.
BOA, C.ML. 30294, ca. 1238/1822-23.
BOA, C.ML. 31698, 27 Şafer 1183/2 Temmuz 1769.
BOA, C.ML. 56006, ca. 1204/1789-90.
BOA, HAT. 1731, ca. 1215/1800-01.
BOA, HAT 3301, 11 Şevvāl 1217/4 Şubat 1803.
BOA, HAT 14824, ca. 1215/1800-1801
BOA, HAT 14887, ca. 1214/1799-1800.
BOA, HAT 15583, ca. 1214/1799-1800.
BOA, HAT. 16556, ca. 1238/1822-23.
BOA, HAT. 17729, ca. 1225/1810-11.
BOA, HAT. 19932, ca. 1248/1832-33.
BOA, HAT. 20018, ca. 1248/1832-33.
BOA, HAT. 20022 N, 13 Şevvāl 1247/16 Mart 1832.
BOA, HAT. 20145, ca. 1248/1832-33.
BOA, HAT. 20145 A, 9 Cemāziyelâhîr 1248/3 Kasım 1832.
BOA, HAT. 20442-20442 B.
BOA, HAT 30317, ca. 1238/1822-1823.
BOA, HAT 30294.
BOA, HAT. 38776 G, 3 Şafer 1238/20 Ekim 1822.
BOA, HAT. 39064 İ, ca. 1237/1821-22.
BOA, HAT. 40323 J, 17 Şafer 1238/3 Kasım 1822.
BOA, HAT. 40547 A, 23 Rebī'ülâhîr 1237/17 Ocak 1822.
BOA, HAT. 44208, 23 Receb 1243/9 Şubat 1828.
BOA, HAT. 47823 E, 25 Şafer 1229/16 Febraury 1814.
Abulafia, David, der. *The Mediterranean in History*. Londra: Thames and Hudson, 2003.
Abulafia, David. *The Great Sea: A Human History of the Mediterranean*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
Ağır, Seven M. "From Welfare to Wealth: Ottoman and Castilian Grain Trade Policies in a Time of Change". Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 2009.
Agriantōnē, Christina. "Μεσογειακά Αγροτικά Προϊόντα: Η Ελιά, η Μουριά και το Αμπέλι την Ωρα της Βιομηχανίας". *Ta Istorika* 5 (1988): 68-84.
Aksan, Virginia H. "Feeding the Ottoman Troops on the Danube, 1768-1774". *War and Society* 13 (1995): 1-14.
Aksan, Virginia H. *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*. Harlow: Pearson/Longman, 2007.
Ali Bey, "Ali Bey". *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus* içinde, derleyen C. D. Cobham, 391-412. Cambridge: Cambridge University Press, 1908.
Arbel, Benjamin. "Cyprus on the Eve of the Ottoman Conquest". *Ottoman Cyprus. A Collection of Studies on History and Culture Near and Middle East Monographs Series* içinde, derleyen Michalis N. Michael, Matthias Kappler ve Eftihios Gavriel, 4. cilt, 37-48. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009.
Aristeidou, Aikaterinē Ch. der. *Anekdotā Eggrafa tēs Kypriakēs Istorias apo to Archeio tēs Venetias*. 4. cilt, 1530-1540. Lefkoşa: Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, 2003.
Aymes, Marc. "À l'Échelle de Chypre: 'Européens Indigènes' et Réformes Ottomanes au XIXe Siècle". *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée* 107-110 (2005): 297-322.

- Aynural, Salih. *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları. Zahire Ticareti (1740-1840)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.
- Balta, Evangelia. "Ege'nin Ada Dünyası (15-19. Yüzyıllar)". *Akdeniz Dünyası. Düşünce, Tarih, Görünüm* içinde, derleyen Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Eyüp Özveren, Süha Ünsal, 89-98. İstanbul: İletişim, 2006.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Philippe II. Devrinde Akdeniz ve Akdeniz Memleketleri". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 12 (1951): 192-194.
- Bevan, William. *Notes on Agriculture in Cyprus and its Products*. 1919.
- Braudel, Fernand. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 1. cilt. Çeviren Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Eren, 1989.
- Brummett, Palmira. *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*. Albany: State University of New York Press, 1994.
- Brummett, Palmira. "Visions of the Mediterranean: A Classification". *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 37 (2007): 9-55.
- Bulut, Mehmet. *Ottoman-Dutch Economic Relations in the Early Modern Period, 1571-1699*. Hilversum: Verloren, 2001.
- Christodoulou, Demetrios. *The Evolution of the Rural Land Use Pattern in Cyprus*. Bude: Geographical Publications, 1959.
- Clarke, Edward D. "Clarke". *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus* içinde, derleyen C. D. Cobham, 378-380. Cambridge: Cambridge University Press, 1908.
- Cobham, Claude Delaval, der. *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus*. Cambridge: Cambridge University Press, 1908.
- Constantius. "Constantius". *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus* içinde, derleyen C. D. Cobham, 308-321. Cambridge: Cambridge University Press, 1908.
- Costantini, Vera. *Il Sultano e l'Isola Contesa. Cipro tra Eredità Veneziana e Potere Ottomano*. Turin: UTET, 2009.
- Cotovicus, Ioannes. "Cotovicus". *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus* içinde, derleyen C. D. Cobham, 187-201. Cambridge: Cambridge University Press, 1908.
- De Vezin, Michael. "De Vezin". *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus* içinde, derleyen C. D. Cobham, 368-373. Cambridge: Cambridge University Press, 1908.
- Dearborn, Henry A. S. *A Memoir on the Commerce and Navigation of the Black Sea, and the Trade and Maritime Geography of Turkey and Egypt*, 2. cilt. Boston: Wells and Lilly, 1819.
- Demiryürek, Mehmet. "The Commercial Relations Between Venice and Cyprus After the Ottoman Conquest (1600-1800)". *Levant* 10, no. 20 (2010): 237-254.
- Demiryürek, Mehmet. *Kıbrıs Esnaf Teşkilatı: Şeyh-i Seb'a, Esnaf Grupları ve İhtisab Rüşûmu (1750-1850)*. Lefkoşa: KTEZO Yayınları, 2011.
- Diñç, Güven. "İstanbul'un Zahire İşesinde Kıbrıs Adası'nın Rolü (1769-1839)". *Berna Türkdoğan Uysal Armağan Kitabı* içinde, derleyen Şenol Kantarcı, Fatma Şimşek, 207-243. Ankara: Sonçağ, 2014.
- Doumani, Beshara. *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*. Berkeley-Los Angeles-Londra: University of California Press, 1995.
- Drummond, Alexander. "Drummond". *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus* içinde, derleyen Claude Delaval Cobham, 271-305. Cambridge: Cambridge University Press, 1908.
- Eldem, Edhem. *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*. Leiden: Brill, 1999.
- Erdogru, Mehmet Akif. "Unpublished Ottoman Documents on the History of Cyprus from the Evkaf Archives in Nicosia City [February 1606 - March 1609]". *Epeterida* 25 (1999): 131-165.
- Farley, J. Lewis. *Egypt, Cyprus, and Asiatic Turkey*. Londra: Trübner and Co, 1878.
- Faroqhi, Suraiya. "Rural Life". *The Cambridge History of Turkey* içinde, 3. cilt, derleyen Suraiya Faroqhi, 376-390. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Faroqhi, Suraiya. "Exporting Grain from the Anatolian South-West: The Power and Wealth of Tekelioğlu Mehmet Ağa and his Magnate Household". *Provincial Elites in the Ottoman Empire: Halcyon Days in Crete V. A Symposium Held in Rethymnon 10-12 January*

- 2003 içinde, derleyen Antonis Anastasopoulos, 295-319. Rethymno: Crete University Press, 2005.
- Fleet, Kate. *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Fleet, Kate, der. *The Ottomans and the Sea*. *Oriente Moderno* özel sayısı 20 n.s., 2001.
- Frankland, Charles Colville. "Frankland". *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus* içinde, derleyen C. D. Cobham, 456-8. Cambridge: Cambridge University Press, 1909.
- Fuhrmann, Malte ve Vangelis Kechriotis, "The Late Ottoman Port-cities and their Inhabitants: Subjectivity, Urbanity, and Conflicting Orders. In Memory of Faruk Tabak (1953-2008)". *Mediterranean Historical Review* 24 (2009): 71-78.
- Given, Michael. "Agriculture, Settlement and Landscape in Ottoman Cyprus". *Levant* 32 (2000): 209-230.
- Greene, Molly. *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*. Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Greene, Molly. "Review: Ottoman History and the Mediterranean". *Turkish Studies Association Bulletin* 24 (2000): 75-86.
- Greene, Molly. "Beyond the Northern Invasion: The Mediterranean in the Seventeenth Century". *Past and Present* 174 (2002): 42-71.
- Greene, Molly. *Catholic Pirates and Greek Merchants: A Maritime History of the Mediterranean*. Princeton: Princeton University Press, 2010.
- Güçer, Lütfi. *XVI-XII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, 1964.
- Güran, Tevfik. "The State Role in the Grain Supply of Istanbul: The Grain Administration, 1793-1839". *International Journal of Turkish Studies* 3 (1984-85): 27-41.
- Hadjianastasis, Marios. "Bishops, Agas and Dragomans: A Social and Economic History of Ottoman Cyprus, 1640-1704". Doktora tezi, Birmingham Üniversitesi, Birmingham 2004.
- Hadjikyriacou, Antonis. "Society and Economy on an Ottoman Island: Cyprus in the Eighteenth Century". Doktora tezi, School of Oriental and African Studies, Londra Üniversitesi, 2011.
- Hadjikyriacou, Antonis. "Osmanlı Kıbrıs'ında Tahıl: Unutulmuş Bir Mal Üzerine Notlar [XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyıl Başlarına]". *Buğdayın Akdeniz'deki Yolculuğu: Konferans Bildirileri* içinde, derleyen Alp Yücel Kaya, 54-79. İzmir: İzmir Akdeniz Akademisi, 2019.
- Hanna, Nelly, der. *Money, Land and Trade: An Economic History of the Muslim Mediterranean*. Londra-New York: I.B. Tauris, 2002.
- Hess, Andrew C. *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*. Chicago-Londra: Chicago University Press, 1978.
- Heyman, John. "Heyman". *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus* içinde, derleyen C. D. Cobham, 244-51. Cambridge: Cambridge University Press, 1908.
- Heywood, Colin. "Fernand Braudel and the Ottomans: The Emergence of an Involvement (1928-1950)". *Mediterranean Historical Review*, 23 (2008): 165-184.
- Horden, Peregrine and Nicholas Purcell. *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*. Oxford: Blackwell Publishers, 2000.
- Husain, Adnan A. ve K. E. Fleming, der. *A Faithful Sea: The Religious Cultures of the Mediterranean, 1200-1700*. Oxford: Oneworld Publications, 2007.
- Ianiro, Erica. "Notes on Venetian Commerce on Cyprus in the 18th Century". *Ottoman Cyprus: A Collection of Studies on History and Culture* içinde, derleyen Michael, Michalis N., Matthias Kappler ve Eftihios Gavriel, 192-194. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009.
- İnalçık, Halil. "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings". *Review* 1 (1978): 69-99.
- İnalçık, Halil. "Introduction to Ottoman Metrology". *Turcica* 15 (1983): 311-348.
- İnalçık, Halil, Mehmet Yıldırım ve Songül Kadioğlu, yay. haz. *Kıbrıs Tahrir Defterleri: Müfassal, İcmal ve Derdest. Tıpkıbasım*. Ankara: T.C. Çevre ve Şehirlik Bakanlığı, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Arşiv Dairesi Başkanlığı, 2013.

- Ioannou, Thoukydidēs P. *Emporikes Sheseis Kyprou-Gallias Kata to 18o Aïōna: Didaktorike Diatrivē*. Lefkoşa: Politistikes Ypēresies Ypourgeiou Paideias kai Politismou, 2002.
- Jennings, Ronald C. *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*. New York: New York University Press, 1993.
- Jennings, Ronald C. *Village Life in Cyprus at the Time of the Ottoman Conquest*. Derleyen M. Akif Erdoğan ve Ali Efdal Özkul. İstanbul: Isis, 2009.
- Kinnier, John M. "Kinnier". *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus* içinde, derleyen C. D. Cobham, 412-8. Cambridge: Cambridge University Press, 1908.
- Kolluoğlu, Biray ve Meltem Toksöz, der. *Cities of the Mediterranean: From the Ottomans to the Present Day*. Londra-New York: I. B. Tauris, 2010.
- Kyprianos, Archimandritēs. *Istoria Chronologikē tēs Nēsou Kyprou. Ekdosis Palligenēsias*. 1788 baskısının yeni baskısı. Lefkoşa: Etairia Kypriakōn Spoudōn, 1971.
- Kyrrēs, Kōstas P. "Ἀεδομένα ἐπὶ τῶν Κοινωνικῶν Θεσμιῶν τῆς Κύπρου κατὰ τὰς Ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' Αἰῶνος. Τὰ Περιεχόμενα τοῦ Καταστίχου XXVI τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου", *Epetēris* 6 (1972-1973): 269-416.
- Lane, Frederick. *Venice: A Maritime Republic*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973.
- Light, Henry. "Light". *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus* içinde, derleyen C. D. Cobham, 418-423. Cambridge: Cambridge University Press, 1908.
- Louizos, Euaggelos L. "Ἀνέκδοτοι Ἐπιστολαὶ τοῦ Δραγομάνου τῆς Κύπρου Χατζηγεωργιάκη Κορνείου". *Epetēris* 4 (1970-1971): 248-265.
- Mariti, Giovanni. *Travels in the Island of Cyprus. With Contemporary Accounts of the Sieges of Nicosia and Famagusta*, derleyen ve çeviren Claude Delaval Cobham, 2. baskı. Cambridge: Cambridge University Press, 1908.
- Moryson, Fynes. "Moryson". *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus* içinde, derleyen C. D. Cobham, 185-186. Cambridge: Cambridge University Press, 1908.
- Murphey, Rhoads. "Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East". *Studies on Ottoman Societies and Culture, 16th-18th Centuries* içinde, derleyen Rhoads Murphey, 217-263. Aldershot: Ashgate Varorium, 2007.
- Nikodēmos [Mylōnas, Metropolitan of Kition]. "Ἀνέκδοτα Ἱστορικὰ Ἐγγράφα". *Kypriaka Chronika* 3 (1925): 171-233.
- Olivier, Guillaume Antoine. *Travels in the Ottoman Empire, Egypt, and Persia*. Londra: T. N. Longman & O. Rees, 1801.
- Özkul, Ali Efdal. *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi, 1726-1750*. İstanbul: İletişim, 2005.
- Özkul, Ali Efdal. "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs Adasında Yapılan Ziraat ve Hayvancılık". *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri* içinde, derleyen Rahmi Deniz Özbay, Fahri Solak, Yaşar Bülbül, Gülfettin Çelik, 283-296. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2010.
- Özkul, Ali Efdal. "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Ekmekçi Esnâfi (Habbâz) ve Faaliyetleri". *Bellefen* 82, no. 295 (2018): 864-898.
- Panaretos, A. "Το Ἀμπελοφύτευμα στὴν Πάφον". *Kypriaka Chronika* 1 (1923): 139-142.
- Papadopoulos, Theodore. *Social and Historical Data on Population (1571-1881)*. Lefkoşa: Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, 1965.
- Patapiou, Nasa. *To Proxeneio tēs Eptanēsou Politeias stēn Kypro kai o Proxenos Panagēs Angelatos*. Lefkoşa: Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, 2001.
- Payiatas, A. ve S. Papachristodoulou. *Economics of Wheat and Barley Production in Cyprus*. Lefkoşa: Tarım Araştırmaları Enstitüsü, 1973.
- Piterberg, Gabriel, Teofilo F. Ruiz, ve Geoffrey Symcox, der. *Braudel Revisited: The Mediterranean World, 1600-1800*. Toronto: University of Toronto Press, 2015.
- Porcacchi, Tommaso. "Porcacchi". *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus* içinde, derleyen C. D. Cobham, 162-170. Cambridge: Cambridge University Press, 1908.
- "Port-cities of the Eastern Mediterranean 1800-1914" Özel sayı. *Review* 16 (1993).
- Purcell, Nicholas. "The Boundless Sea of Unlikeness? On Defining the Mediterranean". *Mediterranean Historical Review* 18 (2003): 9-29.

- Rizopoulou-Ēgoumenidou, Euphrosynē. "Ἱστορικὴ Μαρτυρία Ἰωάννου Κορνάρου τοῦ Κρητῶς". *Nea Eikona kai Istorikē Martyria Iōannou Kornarou tou Krētōs* içinde, derleyen Euphrosynē Rizopoulou-Ēgoumenidou ve Christodoulos Chatzēchristodoulou, 19-46. Lefkoşa: Iera Mētropolis Paphou, 2000.
- Sakaoglu, Necdet. "Sources for Our Ancient Culinary Culture". *The Illuminated Table, the Prosperous House: Food and Shelter in Ottoman Material Culture* içinde, derleyen Suraiya Faroqhi ve Christoph K. Neumann, 35-39. Würzburg: Ergon Verlag, 2003.
- Samancı, Özge. "Culinary Consumption Patterns of the Ottoman Elite During the Second Half of the Nineteenth Century". *The Illuminated Table, the Prosperous House: Food and Shelter in Ottoman Material Culture* içinde, derleyen Suraiya Faroqhi ve Christoph K. Neumann, 161-184. Würzburg: Ergon Verlag, 2003.
- Schilcher, Linda. "The Grain Economy of Late Ottoman Syria and the Issue of Large-Scale Commercialization". *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East* içinde, derleyen Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, 173-195. Albany: State University of New York Press, 1991.
- Sezgin, İbrahim. "XVII-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Şehirlerinden Donanma İçin Peksimet Tedariki". *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 7 (2009): 27-37.
- Sibthorp, J. "Sibthorp". *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus* içinde, derleyen C. D. Cobham, 325-39. Cambridge: Cambridge University Press, 1908.
- Stauridēs, Theocharēs, der. *Patriarcheio Ierosolumōn kai Kypros: Epistoles, 1731-1884*. Lefkoşa: Kentro Meletōn Ieras Monēs Kykkou, 2007.
- Stavrides, Theocharis. "Cyprus 1750-1830. Administration and Society". *Ottoman Cyprus. A Collection of Studies on History and Culture near and Middle East Monographs Series* içinde, derleyen Michalis N. Michael, Mattihas Kappler ve Eftihios Gavriel, 4. cilt, 89-106. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009.
- Stoianovich, Traian. "The Conquering Balkan Orthodox Merchant". *The Journal of Economic History*, 20 (1960): 234-313.
- Svorōnos. Nikos G. *To Emporio tēs Thessalonikēs ton 18o Aiōna*, Atina: Themelio, 1996.
- Şakul, Kahraman. "An Ottoman Global Moment: War of Second Coalition in the Levant". Doktora tezi, Georgetown Üniversitesi, 2009.
- Şaşmaz, Lynne M. "Policing Bread Price and Production in Ottoman Istanbul, 1793-1807". *Turkish Studies Association Bulletin* 24 (2000): 21-40.
- Tabak, Faruk. *The Waning of the Mediterranean, 1550-1870: A Geohistorical Approach*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2008.
- Theocharidēs, Ioannēs P. *Katalogos Othomanikōn Eggrafōn tēs Ethnikēs Bibliothekēs tēs Sofias*. Lefkoşa: Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, 1984.
- Thornton Şaşmaz, Lynne Marie. "Provisioning Istanbul: Bread Production, Power, and Political Ideology in the Ottoman Empire, 1789-1807". Doktora Tezi, Indiana Üniversitesi, 2000.
- Triantafyllidou-Baladié, Yiolanda. *To Emporio kai ē Oikonomia tēs Krētēs apo tis Arches tēs Othōmanikēs Kyriarchias eōs to Telos tou 18ou Aiōna (1669-1795)*. Irakleion: Dēmos Ērakteiou, 1988.
- Turner, William. "Turner". *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus* içinde, derleyen C. D. Cobham, 424-50. Cambridge: Cambridge University Press, 1908.
- Van Buyn, Cornelis. "Van Buyn". *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus* içinde, derleyen C. D. Cobham, 235-44. Cambridge: Cambridge University Press, 1908.
- Ypsēlantēs, Athanasios Komnēnos. *Ekklesiastikōn kai Politikōn tōn eis Dōdeka Bibliōn H' Th' kai I' Ētoi Ta Meta tēn Alōsin (1453-1789)*, der. Archimandritēs Germanos Afthonides Sinaītēs, 2. baskı, Atina: Ekdoseis Karabia, 1972.
- Zannetos, Philios. *Istoria tēs Nēsou Kyprou apo tēs Agglikēs Katohēs Mehri Sēmeron meta Eisagōgēs Perilambanousēs Vraheian Perigrafēn tēs Olēs Istorias autēs*, 1. cilt, 2. baskı. Lefkoşa: Ekdoseis Epiphaniou, 1997.